

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Географічний факультет

Олена Кононенко

ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ

Навчально-методичний посібник

Київ - 2022

УДК 911.3: 332.1

К - 64

Рецензенти:

Анатолій Мельничук, доцент кафедри економічної та соціальної географії кандидат географічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Володимир Пасько, доцент кафедри економічної та соціальної географії кандидат економічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Рекомендовано до друку:

*Вченою радою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 31 січня 2022 року)*

К-64 Кононенко О. Ю.

Економічна географія: навчально-методичний посібник.

– Київ: Видавець Кравченко Я.О., 2022. – 131 с.

У навчально-методичному посібнику представлено розгорнуту програму з дисципліни "Економічна географія», вибрані опорні конспекти лекцій, тематику семінарських занять, подано список рекомендованої літератури й перелік питань для підготовки до іспиту. Видання призначене для студентів, аспірантів та викладачів географічних факультетів закладів вищої освіти.

ISBN 978-617-8067-04-5

УДК 911.3: 332.1

© Кононенко О.Ю., 2022

ЗМІСТ

Вступ	4
Система поточного та підсумкового контролю	8
Тематичний план лекцій і семінарських занять	10
Розгорнута програма дисципліни	12
Вибрані опорні конспекти лекцій	18
Тематика семінарських занять	100
Зразки завдань контрольних робіт та перелік питань на іспит	119
Завдання для самостійної роботи	127
Список рекомендованої літератури	130

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Економічна географія» є обов'язковою складовою комплексної підготовки фахівців рівня «Бакалавр», спеціальності «106 Географія» освітніх програм «Економічна географія» та «Урбаністика та міське планування».

Метою навчальної дисципліни є формування у студентів здатності розв'язувати складні завдання та вирішувати практичні проблеми з розміщення і розвитку суспільного виробництва на різних ієрархічних рівнях на основі знання та розуміння закономірностей та чинників, що зумовлюють дані процеси, основ географії сільського господарства, промисловості та сфери послуг.

Анотація. Викладаються основні закономірності просторового розвитку суспільного виробництва, методи проведення економіко-географічних досліджень країн та регіонів, висвітлюються базові поняття економічної географії, аналізуються новітні тенденції у розвитку і розміщенні основних галузей економіки: сільського господарства, промисловості, транспорту, рекреаційно-туристичної, наукової діяльності та ін. Розглядаються географічні особливості зовнішньоекономічної діяльності в умовах глобалізації та розкриваються загальні засади економічного районування територій та регіональної економічної політики.

Місце навчальної дисципліни в структурно-логічній схемі. Дисципліна "Економічна географія" посідає одне з ключових місць у структурі підготовки фахівців, що навчаються за освітніми програмами спеціальності «106 Географія». Курс тісно пов'язаний з іншими обов'язковими освітніми компонентами, такими як «Суспільна географія», «Соціальна географія», «Географія населення та розселення» та ін., що за структурно-логічною схемою є ключовими дисциплінами з економічної

географії. Опанувавши курси вступних та базових дисциплін (“Суспільна географія”, “Біогеографічні та ґрунтознавчі дослідження”, “Метеорологічні та гідрологічні дослідження”, “Картографія з основами топографії” та ін.), студенти підготовлені до поглибленого вивчення окремих сфер суспільного життя, ключовою з яких є суспільне виробництво. Дисципліна «Економічна географія» закладає теоретико-методичну базу для вивчення українознавчих та країнознавчих обов’язкових та вибіркових та дисциплін професійного спрямування за різними блоками за виробом.

Завдання. Забезпечити набуття студентами знань і практичних навичок з економічної географії, зокрема: застосовувати знання у практичних ситуаціях (ЗК1); знати та розуміти предметну область та розуміти професійну діяльність (ЗК2); спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово (ЗК3); спілкуватися іноземною мовою (ЗК4); реалізувати свої права і обов’язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні (ЗК11); зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя (ЗК12); застосовувати знання і розуміння основних характеристик, процесів, історії і складу природи і суспільства (СК2); знати і використовувати специфічні для географічних наук теорії, парадигми, концепції та принципи відповідно до спеціалізації (СК7).

Програмні результати навчання.

Знати, розуміти і вміти використовувати на практиці базові поняття з теорії географії, а також світоглядних наук (P01)

Знати і розуміти основні види географічної діяльності, їх поділ (P02)

Пояснювати особливості організації географічного простору (P03)

Аналізувати склад і будову природних і соціосфер (у відповідності до спеціалізації) на різних просторово-часових масштабах (P09)

Результати навчання дисципліни:

Знати:

✓ предмет, об'єкт, напрями дослідження, значення економічної географії як науки;

✓ систему методів дослідження економічної географії;

✓ базові поняття економічної географії українською та англійською мовами;

✓ теорії і концепції розвитку і розміщення суспільного виробництва;

✓ чинники розвитку розміщення основних галузей економіки;

✓ особливості впливу природно-ресурсного потенціалу території на розвиток та розміщення суспільного виробництва;

✓ особливості впливу демографічної ситуації і трудових ресурсів на розвиток та розміщення суспільного виробництва;

✓ особливості впливу науково-технічного та інноваційного потенціалу території на розвиток та розміщення суспільного виробництва;

✓ новітні тенденції у розвитку і розміщенні основних галузей економіки: сільського господарства, промисловості, транспорту, рекреаційно-туристичної, наукової діяльності та ін.;

✓ теоретичні засади економічного районування;

✓ сутність, мету та завдання регіональної економічної політики.

Вміти:

- ✓ використовувати основні методи економіко-географічних досліджень;
- ✓ збирати та систематизовувати економіко-географічну інформацію з різних джерел;
- ✓ застосовувати знання концепцій та теорій з економічної географії для пояснення основних закономірностей розміщення суспільного виробництва;
- ✓ оцінювати вплив основних чинників на розміщення суспільного виробництва;
- ✓ аналізувати територіальні особливості розвитку основних галузей економіки;
- ✓ виявляти основні проблеми розміщення суспільного виробництва в країні, регіоні, місті.

Комунікація:

- ✓ бути здатними до міжособистісної комунікації в процесі збору та систематизації економіко-географічної інформації, при аналізі географічних особливостей розвитку суспільного виробництва, виявленні проблем економічного розвитку на різних ієрархічних рівнях.

Автономність і відповідальність:

- ✓ самостійно аналізувати розміщення суспільного виробництва, оцінювати вплив чинників на даний процес, використовувати методи економіко-географічних досліджень.

Форми викладання і навчання:

- лекції;
- семінарські заняття;
- дискусії
- групові консультації;
- індивідуальні консультації.

СИСТЕМА ПОТОЧНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Для повного оволодіння студентами знаннями з курсу "Економічна географія" передбачено засвоєння ними матеріалу лекцій, самостійне вивчення програмного матеріалу, виступи на семінарах, участь у дискусіях.

Методи оцінювання знань та практичних навичок:

- тестові контрольні роботи
- оцінювання виступів на семінарах;
- оцінювання участі у дискусіях та обговореннях;
- іспит.

Питома вага результатів навчання у підсумковій оцінці за умови її опанування на належному рівні:

поточне оцінювання:

- тестові контрольні роботи – *від 18 до 30 балів;*
- участь у семінарських заняттях, дискусії – *від 6 до 10 балів;*
- виступи на семінарських заняттях – *від 9 до 15 балів;*
- самостійна робота – *від 3 до 5 балів.*

підсумкове оцінювання передбачає написання екзаменаційної роботи. Максимальна кількість балів за результатами перевірки роботи – 40 балів.

Організація оцінювання:

Впродовж семестру проводяться тематичні контрольні роботи у вигляді тестів після завершення розгляду відповідних розділів. Набуття студентами знань та навичок також оцінюється під час проведення семінарських занять. Для студентів, що впродовж семестру не набрали мінімальної кількості балів (25 балів) проводиться заключна семестрова контрольна робота з максимальною кількістю балів – 40. До початку екзаменаційної сесії студенти мають виконати самостійну роботу.

Підсумкове оцінювання проводиться у формі екзамену. Максимальна кількість балів на екзамені – 40, мінімальна кількість балів, що додається до семестрових – 24 бали.

7.3 Шкала відповідності оцінок

Відмінно / Excellent	90-100
Добре / Good	75-89
Задовільно / Satisfactory	60-74
Незадовільно / Fail	0-59

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙ І СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ п/п	Назва теми	Кількість годин		
		лекції	семінари	самостійна робота
Розділ 1, „Теоретичні основи економічної географії. Методи дослідження”				
1	Вступ. Тема 1. Мета, завдання і структура курсу «Економічна географія»	2	2	
2	Тема Основні категорії та поняття економічної географії	2	2	
3	Тема 3. Методи дослідження економічної географії	2	2	
4	Тема 4. Основні наукові концепції та теорії в економічній географії	2	2	
5	Контрольна робота 1			
6	Самостійна робота			20
Розділ 2, „Структура господарства. Географія реального сектору економіки”				
7	Тема 5. Структурні особливості за загальні риси сучасної економіки	2	2	
8	Тема 6. Територіальна та галузева структури господарства	2	2	
9	Тема 7. Система чинників розвитку і розміщення виробництва	2	2	
10	Тема 8. Географія сільського господарства: основні риси	2	2	
11	Тема 9. Географія промисловості: основні риси	2	2	
12	Контрольна робота 2			
13	Самостійна робота			20

Розділ 3, „Географія сфери послуг. Основи економічного районування та регіональної економічної політики”				
14	Тема 10. Географія сфери послуг на тлі терціалізації економіки	2	2	
15	Тема 11. Географія фінансової діяльності	2	2	
16	Тема 12. Географія інноваційної діяльності	2	2	
17	Тема 13. Географія транспорту та рекреаційно-туристичної діяльності	2	2	
18	Тема 14. Основи економічного районування	2	2	
19	Тема 15. Основи регіональної економічної політики	2	2	
20	Контрольна робота 3			
21	Самостійна робота			20
	ВСЬОГО	30	30	60

Загальний обсяг 120 год, в тому числі:

Лекцій – **30 год.**

Практичні заняття - **30 год.**

Самостійна робота - **60 год.**

РОЗГОРНУТА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ

Розділ 1 „Теоретичні основи економічної географії. Методи дослідження”

Тема 1. Мета, завдання і структура курсу «Економічна географія». Об'єкт ви вивчення економічної географії в широкому та вузькому розумінні. Поняття про суспільне виробництво та його складові. Предмет вивчення економічної географії. Напрями розширення предмету дослідження економічної географії. Місце економічної географії в системі наук, зв'язки з географічними, економічними та іншими науками. Субдисципліни економічної географії. Теоретичне та практичне значення економічної географії.

Тема 2. Основні категорії та поняття економічної географії. Поняття про простір і час в географії. Реальний (фізичний) та віртуальний простір. Виміри простору. Територія, регіон, район як наукові категорії. Їх основні характеристики. Поняття про географічний поділ праці. Види та рівні географічного поділу праці. Поглиблення географічного поділу праці в умовах глобалізації та науково-технічної революції. Кількісні виміри географічного поділу праці.

Тема 3. Методи дослідження економічної географії. Системний підхід як методологія економічної географії. Джерела економіко-географічної інформації. Кількісна та якісна інформація. Система методів дослідження: польовий, опитування, порівняльно-географічний, історичний, статистичний, картографічний, математичного моделювання. Балансовий метод: значення методу, види балансів. Міжгалузевий баланс та його практичне використання. Методи оцінювання економічної ефективності галузей, підприємств регіону: рентабельність, фондівіддача, фондоозброєність,

продуктивність праці. Методи обґрунтування місць розташування підприємств. Розрахунок приведених витрат.

Тема 4. Основні наукові концепції та теорії в економічній географії.

Просторові моделі економічного розвитку: витоки розроблення та спільні риси. Штандортні теорії. Динамічні моделі розміщення, їх ключові характеристики. Аналіз праць Л. Вальраса, Р. Солоу, Т. Свана, Г. Менкью. Теорії просторової нерівномірності економічного розвитку (кумулятивного росту). Концепція полюсів зростання (Ф. Перру, Ж. Будвіль, П. Потье). Теорія «центр – периферія» Дж. Фридмана. Концепції та теорії оцінки чинників регіонального розвитку. Умови успішності розвитку виробництва за М. Портером. Теорія географічної акумуляції Д. Харві. Нова економічна географія П. Кругмана. Постструктуралізм та його вплив на сучасну економічну географію (Гібсон-Грехем).

Розділ 2 „Структура господарства. Географія реального сектору економіки”

Тема 5. Структурні особливості за загальні риси сучасної економіки.

Поняття про економіко-географічні системи та їх основні характеристики. Структура господарства: поняття та основні особливості (ієрархічність, розгалуженість, складність, сучасність). Інтегральна та часткові структури: галузева (компонентна), територіальна та управлінська. Елементи структури: підприємство, об'єднання підприємств. Функції підприємств. Характерні риси сучасної економіки: глобалізація, терціалізація, просторова соціально-економічна поляризація, екологізація.

Тема 6. Територіальна та галузева структури господарства.

Поняття про галузі, види економічної діяльності, сектори економіки. Первинний, вторинний та третинний сектори економіки. Реальний сектор та сфера послуг. Структурні трансформації економіки. Постіндустріальна економіка: основні структурні особливості.

Поняття про територіальну структуру та територіальну організацію господарства. Елементи територіальної структури. Класифікація елементів територіальної структури за ступенем складності, ієрархічною впорядкованістю, функціональною ознакою. Поняття про опорний каркас території. Основні типи територіальної структури за формою опорного каркасу.

Тема 7. Система чинників розвитку і розміщення виробництва

Поняття про чинники. Класифікація чинників розміщення виробництва. Основні групи чинників. Зміна впливу чинників в умовах глобалізації, екологізації виробництва, НТР. Економіко-географічне положення як чинник розміщення виробництва. Види та рівні ЕГП. Унікальність (індивідуалізм), історичний динамізм та потенційний характер ЕГП. Критерії оцінки ЕГП. Природно-ресурсний потенціал як чинник розвитку і розміщення виробництва. Працересурсний потенціал території. Поняття про економічно активне населення, безробіття, ринок праці. Сучасні тенденції розвитку ринку праці.

Тема 8. Географія сільського господарства: основні риси

Значення сільського господарства для суспільного розвитку. Особливості сільського господарства як виду економічної діяльності. Чинники розміщення сільськогосподарських підприємств. Продуктивізм та постпродуктивізм як моделі розвитку сільськогосподарського виробництва. Структура сільського господарства. Основні галузі рослинництва та

тваринництва. Сучасні тенденції розвитку і розміщення сільського господарства. Розвиток органічного землеробства.

Тема 9. Географія промисловості: основні риси

Значення промисловості для суспільного розвитку. Особливості промисловості як виду економічної діяльності. Чинники розміщення промислових підприємств. Структура промислового виробництва. Основні галузі видобувної та обробної промисловості. Фордизм та гнучка спеціалізація як форми організації промисловості. Розвиток промислових кластерів та індустріальних парків. Технологічні уклади. Характерні риси шостого технологічного укладу. Сучасні тенденції розвитку і розміщення промисловості.

Розділ 3, „Географія сфери послуг. Основи економічного районування та регіональної економічної політики”

Тема 10. Географія сфери послуг на тлі терціалізації економіки

Значення сфери послуг для суспільного розвитку. Особливості сфери послуг як сектору суспільного виробництва. Класифікація послуг за корисним ефектом, цільовою аудиторією, рівнем інтенсивності знань, іншими ознаками. Чинники розвитку і розміщення підприємств сфери послуг. Вплив природно-ресурсного чинника. Закономірності розміщення підприємств з надання послуг населенню. Модель Кристалера-Льоша. Сучасні тенденції розвитку і розміщення галузей сфери послуг.

Тема 11. Географія фінансової діяльності

Поняття про фінансові послуги та їх види. Фінансові установи: банки, страхові компанії, пенсійні фонди, лізингові компанії, кредитні спілки та ін. Чинники розвитку і розміщення фінансових установ. Загальносвітові особливості розвитку і розміщення фінансових установ. Фінансові кризи та їх вплив на

загальносвітову динаміку розвитку господарства. Фінансовий кластер та його структура.

Тема 12. Географія інноваційної діяльності

Теорії інноваційного розвитку Й. Шумпетера, дифузії нововведень Т. Хагерстрандта. Поняття про наукомісткі галузі господарства, особливості їх розміщення. Особливості розвитку та розміщення наукових установ. Оцінка ефективності наукової діяльності. Наукоємність ВВП. Особливості розвитку і розміщення науки в епоху НТР.

Тема 13. Географія транспорту та рекреаційно-туристичної діяльності

Роль транспорту в економіці. Методи оцінки ефективності його роботи. Чинники розвитку і розміщення транспорту. Характеристика особливостей розвитку і розміщення основних видів транспорту (залізничного, автомобільного, водного, повітряного, трубопровідного). Особливості розміщення транспорту: транспортні центри і вузли, транспортні коридори.

Значення туристично-рекреаційної діяльності для суспільного розвитку. Чинники розміщення туристичних та рекреаційно-оздоровчих підприємств. Напрями туристично-рекреаційної діяльності. Сучасні тенденції розвитку і розміщення підприємств.

Тема 14. Основи економічного районування

Поняття про економічний район, теоретичне та практичне значення районування. Основні ознаки району: спеціалізація, комплексність, наявність ядра. Принципи районування: адміністративний, географічної цілісності, тяжіння, комплексності, історичний, перспективності. Види та рівні районування. Схеми інтегрального районування.

Тема 15. Основи регіональної економічної політики

Передумови регіональної політики. Сутність регіональної політики. Об'єкти та суб'єкти регіональної політики. Огляд досвіду регіональної політики Європейського союзу. Завдання та особливості здійснення регіональної політики в Україні. Механізм регіональної політики: основні інституції, фінансове забезпечення, система планів, програм та проектів регіонального розвитку.

ВИБРАНІ ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Мета, завдання і структура курсу «Економічна географія»

Визначення предметної сутності науки є важливим першопочатковим питанням при знайомстві з нею. Процеси глобалізації, інтеграції, ускладнення та трансформації соціально-економічних систем різних рівнів суттєво ускладнюють визначення чітких меж об'єктивної дійсності, що вивчаються певною наукою, і того, чим вона відрізняється від інших. Географічні науки загалом відзначаються широким об'єктом дослідження і не завжди вдається однозначно відокремити їх об'єкт і предмет дослідження та уникнути при цьому протиріч і дискусій.

Якщо говорити про географію в цілому, то Е. Алаєв визначає об'єкт дослідження як будь-яке матеріальне утворення чи явище на земній поверхні (в ландшафтній оболонці), що відповідає методологічним принципам територіальності, комплексності та конкретності. М. Пістун відзначає, що об'єкт вивчення географії є суспільно-природним за своєю суттю та відносить до нього всю географічну оболонку. О.Топчієв загалом погоджуючись з цією тезою, остаточно визначає об'єктом дослідження географії цілісну ландшафтну оболонку Землі. Також він торкається питання визначення об'єктів дослідження двох основних гілок географічної науки (фізичної та суспільної географії). На його думку невірно розділяти об'єкти дослідження цих наук, залишаючи природні ландшафти фізичній (природничій) географії, а суспільство (соціосферу) – суспільній. Природа зазнала настільки масштабного впливу з боку людини, що більша частина ландшафтів є природно-господарськими комплексами. Також не слід забувати, що

об'єкт дослідження географії – ландшафтна оболонка Землі – не належить тільки географії.

Більшість вчених погоджуються, що роль географії в сучасній науці є інтеграційною і дозволяє виявляти і досліджувати просторові закономірності розвитку інтегральних систем різних рівнів – від первинних ландшафтів до географічної оболонки в цілому. Розглянути об'єкт дослідження географії досить широко і при цьому максимально конкретизувати його дозволяє підхід У. Мересте, який вважав, що об'єктом географічних досліджень повинні бути не речі (матеріальні субстанції), не системи речей, а відношення та системи відношень. За таким підходом об'єктом географії всієї системи географічних наук є взаємодія (відношення) суспільства і природи, яка історично розвивається в межах географічної оболонки Землі.

Щодо об'єкту дослідження економічної географії є принаймні дві точки зору. Перша передбачає, що економічна географія вивчає територіальну організацію суспільного виробництва, просторові процеси і форми організації життя людей з позицій самого виробництва (М. Паламарчук). Господарство (суспільне виробництво), безумовно, знаходиться в центрі уваги економічної географії впродовж тривалого періоду часу і було теоретично обґрунтовано за радянський період розвитку географічної науки. На індустріальному етапі розвитку господарства визначення об'єктом дослідження техносфери обумовлено домінуванням в економіці матеріального виробництва. Розвиток нових географічних наук – соціальної та суспільної географії - залишило суспільне виробництво економічній географії, суттєво розширивши об'єкт дослідження «неприродної» (соціально-економічної, суспільної) географії. Економічна географія, що впродовж тривалого часу вивчала всі соціальні, суспільні, виробничі процеси (як говорили А. Голиков, Я. Олійник, А. Степаненко – цивілізаційні), згідно даного підходу нині має вивчати відносно незначну частку ландшафтної оболонки Землі. Об'єктно-предметна сутність економічної географії також підлягає осучасненню з

урахуванням доробку зарубіжних вчених та сучасних глобалізаційних тенденцій.

Друга точка зору, що ґрунтується на підході О.Топчієва, не передбачає чіткого розділення об'єктів дослідження головних складових географії. Якщо соціально-економічна географія вивчає ландшафтну оболонку Землі загалом, то галузеві науки (як, наприклад, економічна географія) – її окремі компоненти та геосфери. Виходячи з даного підходу, це є *антропосфера як оболонка Землі*, в межах якої здійснюється життєдіяльність людини. Як зазначає О. Шаблій, ключовим компонентом життєдіяльності людини є праця – фізична та духовна – процес, що відбувається між людиною і природою, у якому людина як сила природи регулює, контролює й опосередковує обмін речовин між собою і природою. Економічна діяльність людини в межах антропосфери здійснюється із залученням таких взаємодіючих компонентів: 1) природного довкілля (природних умов і ресурсів); 2) працересурсного компоненту (людей, що наділені здатністю до праці); 3) засобів виробництва (предметів і засобів праці).

Зарубіжні вчені, визначаючи сутність економічної географії, говорять про складність чіткого окреслення частини об'єктивної дійсності, що вивчає наука. Так, Thrift, N. and Olds, K., наводять приклади того, що надзвичайно складно відділити «економічні» складові від «природних», як від «культурних» чи «соціальних». На сучасному етапі розвитку цивілізації для основних сфер життя характерне взаємопроникнення. Як економічну діяльність зараз можна розглядати хатню роботу у домогосподарствах, догляд за дітьми та людьми з особливими потребами, волонтерство тощо. Ці види діяльності забезпечують дохід домогосподарств, знижують рівень безробіття, впливають на рівень життя населення. Теоретичну базу для даного сектору економіки (строкатої економіки) розроблено представниками постструктуралізму (Гібсон-Грехем, 2006).

Отже, загальним об'єктом дослідження економічної географії є антропосфера як сфера Землі, де живе людство та

здійснюється його економічна діяльність. Структурними елементами антропосфери є географічне середовище, техносфера (соціосфера) й суспільство в його різних територіальних формах. Антропосфера включає в себе різні сфери життя людини: виробничу, демографічну, соціальну, політичну, духовну тощо (А. Голиков, Я. Олійник, А. Степаненко, 1997). Всі ці сфери відіграють певну роль в економічній (виробничій) діяльності людини, забезпечуючи ресурсами, спрямовуючи її та наповнюючи змістом.

Спеціальними об'єктами дослідження економічної географії є цілісні (системні) територіальні утворення, що здійснюють господарську діяльність на різних ієрархічних рівнях. Мовою сучасної термінології це можуть бути природно-господарські системи (комплекси) різного масштабу. На національному рівні – національне господарство (національний комплекс), в межах країни – економічні центри, вузли, агломерації, системи розселення, райони, зони, кластери тощо. Первинними формами господарської діяльності, що вивчає економічна географія, є підприємства (установи, організації). Їх поведінку у конкретному географічному середовищі і вивчає географія, що також дозволяє провести межу з регіональною економікою, яка вивчає поведінку економічних суб'єктів в економічному просторі.

Важливим поняттям для економічної географії є **суспільне виробництво**, що являє собою діяльність із перетворювання речовин і сил природи з метою створення матеріальних благ (товарів) і послуг, необхідних для існування та розвитку людини. Суспільне виробництво включає всі сфери суспільної праці, а саме галузі реального сектору (сільське, лісове, рибне господарство, промисловість), а також ті види діяльності, що забезпечують громадян послугами, включаючи охорону здоров'я і соціальне забезпечення, виробництво духовних цінностей (культура, релігія тощо) та ін. Дане поняття має соціальний зміст, оскільки включає працю окремого працівника, а також її інституційне забезпечення на рівні підприємств, їх

об'єднань, органів влади та місцевого самоврядування. Суспільне виробництво має безперервний характер протікання, підчас якого виникають різноманітні економічні відносини (техніко-економічні, організаційно-економічні, соціально-економічні). Структурування суспільного виробництва здійснюється за видами економічної діяльності та рівнями (державним, регіональним, локальним).

Розвиток економічної географії, як будь-якої іншої науки та навчальної дисципліни, вимагає періодичного переосмислення та впорядкування базових понять і категорій, узгодження сформованої системи знань з найновішими, часто революційними, публікаціями провідних вчених. Стан методичного забезпечення викладання економічної географії не може бути охарактеризований як задовільний, що обумовлено не тільки відсутністю комплексного навчального посібника чи підручника, але і тим, наскільки швидко розвивається наука та втрачають актуальність подібного роду видання. Окремі аспекти економіко-географічної науки викладені у посібниках з регіональної економіки, регіоналістики, розміщення продуктивних сил, які призначені для студентів економічних факультетів закладів вищої освіти та не можуть використовуватись як базові для підготовки студентів за спеціальністю «Географія». В рамках вивчення ж суспільної географії економіко-географічні знання подаються стисло, що є недостатнім для формування чіткого розуміння сучасної предметної сутності науки, її структури, теоретичних засад тощо.

В Україні економічна географія, на відміну від соціальної та суспільної географії, багато в чому залишається в рамках парадигми територіально-виробничих комплексів та енерговиробничих циклів та асоціюється з географією реального сектора економіки з елементами ринкових механізмів регулювання. Нагромадження нових конструкцій на стару теоретичну базу ще більше відображає розрив між економічною географією, що викладається в Україні та посткомуністичних країнах, з одного боку, та провідних університетах Європи та

світу – з іншого. Сучасні тенденції розвитку науки передбачають вивчення не тільки формальної («білої») економіки, але і неформальної («сірої») – неоплачувана праця у домогосподарствах, благодійність тощо і навіть «чорної» - нелегальний чи напівлегальний бізнес. Формується та структурується зелена економіка, розвиток якої відбувається під впливом загострення глобальних проблем людства та екологізації економічної діяльності загалом. Більш широке розуміння об'єкту та предмету дослідження вимагає розширення теоретико-методичної бази економічної географії, доповнення традиційних теорій і концепцій новими підходами.

Формування нових напрямів наукових досліджень обумовлено стрімкими змінами у географії світового господарства. Це, перш за все, високий рівень концентрації економічної діяльності в окремих містах та регіонах на тлі збереження значних просторових економічних і соціальних диспропорцій. Міста, втрачаючи поступово функцію промислових центрів, залишаються основою економіки країн, нарощуючи при цьому інноваційний, фінансовий капітал. Віддалені депресивні території у більшості країн світу самостійно не можуть подолати соціально-економічні розриви і функціонують за рахунок механізмів державної регіональної політики. Ці та інші виклики (до яких у 2020 році додалась епідемія COVID-19) ставлять перед економічною географією практичні завдання, трансформуючи її та спонукаючи до подальшого розширення методичної бази, міждисциплінарних досліджень.

Економічна географія відноситься до системи географічних наук і є складовою частиною суспільної географії поруч з політичною, соціальною, географією населення та іншими науками. Слід також враховувати, що питання структурування науки не є сталим і змінюється в процесі диференціації та інтеграції науки. Часто економічна географія розглядається в широкому розумінні, тобто як географія не природна (господарська). Відповідно, у такому разі економічна географія є

синонімом соціально-економічної (суспільної) географії. Більш точне і сучасне визначення економічної географії розглядає предмет науки більш вузько. Такий підхід передбачає, що в межах економічної географії виділяються галузеві та регіональні субдисципліни.

Галузевими субдисциплінами є географія промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і т.д. Виникнення нових видів економічної діяльності створює підґрунтя відповідно для створення нових галузевих наук, наприклад, географії рекреаційно-туристичної, інноваційно-комунікаційної, фінансової діяльності та ін. Диференціації науки сприяє науково-технічний прогрес, а також перехід країни від планової до ринкової економіки, після чого було затверджено класифікатор видів економічної діяльності (КВЕД) і виникли нові галузі економіки. Процеси диференціації науки неминуче призводять до посилення інтеграційних зв'язків, що виникають як в межах географічних наук, так і суміжних – економічних, соціологічних, наук про Землю і т.д.

До регіональних субдисциплін відносяться географія світового господарства, географія економічних районів, краєзнавство та ін. Вони дозволяють комплексно вивчати економічні системи територіальних одиниць на різних ієрархічних рівнях: населеного пункту, громади, району, регіону, країни і т.д. Регіональні економіко-географічні науки мають велике значення в умовах децентралізації влади та формування адміністративно-територіальними одиницями власної стратегії розвитку, що формує запит на вивчення особливостей розвитку і розміщення суспільного виробництва на відповідній території.

Значення економічної географії в сучасному світі зростає, оскільки змінюється розміщення суспільного виробництва на всіх ієрархічних рівнях, починаючи від глобального. Наприклад, матеріаломістке та екологічно-агресивне виробництво зараз переноситься з розвинених країн у країни, що розвиваються, поглиблюється географічний поділ праці, виникають нові економічні центри та регіони. Отже, територіальна організація

виробництва зазнає суттєвих змін і потребує теоретичного осмислення, практичних рекомендації щодо удосконалення та підвищення ефективності управління.

Загалом, економічна географія має теоретичне та практичне значення. До основних положень теоретичного значення відносяться: а) синтезуюче значення науки – економічна географія синтезує природничо-наукову, соціально-економічну, технологічну і екологічну інформацію. Знання суміжних наук дозволяють вивчати об'єкт дослідження системно і комплексно, в результаті чого формується нове знання (особливості та закономірності розвитку і розміщення виробництва); б) транслювання нових знань між великою кількістю економічних, природних, технічних дисциплін; в) формування просторової складової економічного мислення.

Практичне значення економічної географії полягає у наступному:

1. Обґрунтування оптимального місця розташування підприємства, що є традиційним завданням науки і залишається актуальним в умовах збільшення кількості чинників розміщення виробництва.
2. Аналіз соціально-економічного розвитку територій різних ієрархічних рівнів, при плануванні розвитку регіонів та об'єднаних територіальних громад (розробленні стратегій, планів, програм, містобудівної документації).
3. Вдосконалення територіальної структури господарства, АТУ країни.

Література:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983.
2. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997.
3. Мересте У.И., Ниммик С.Я. Современная география: вопросы теории. – М.: Прогресс, 1989.
4. Олійник Я.Б. Економічна та соціальна географія: сучасний світ і перспективи розвитку / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Обрії, 2009
5. Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Розвиток методологічних основ сучасної української суспільної географії // Економічна та соціальна географія: Наук.зб. – 2011. – Вип. 63.
6. Паламарчук М.М. Соціально-економічна географія як наука та її значення для сучасної України // Український географічний журнал – 1995. – №4. – С. 7-12.
7. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996
8. Суспільна географія: у двох кн. Книга перша. Проблеми теорії, історії та методики дослідження / Олег Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015.
9. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001.
10. Топчієв О.Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації // Український географічний журнал. – 2016. - № 1. – С. 64-69.
11. Economic Geography: a critical introduction / by Trevor J. Barnes and Brett Christophers – London: Sage, 2018.
12. Thrift N, Olds K. Refiguring the economic in economic geography. Progress in Human Geography. 1996; № 20(3). – P.311-337.

Тема 4. Основні наукові концепції та теорії в економічній географії

Економіко-географічні дослідження мають глибоке історичне коріння і тісний зв'язок з іншими географічними науками, особливо в ранні періоди розвитку. Виділення окремих етапів формування та розвитку економічної географії як наукової та навчальної дисципліни є предметом окремого дослідження. В географічній літературі добре розроблена періодизація географії (у працях П. Джеймса і Дж. Мартіна, С. Рудницького, О. Шаблія та ін.). За О.І. Шаблієм, економіко-географічні дослідження мають своїм джерелом політекономію раннього періоду, з якої на різних етапах відокремлювались наукові напрями та формувались географічні теорії (рис. 4.1). На рисунку відображені наукові дисципліни, що виникли у 18-20 ст. та представляють географічну гілку економічних наук. Слід зауважити, що сучасна економічна географія відзначається суттєво більшим різноманіттям напрямів досліджень. На розвиток науки у XXI столітті впливає гуманізація та екологізація людської діяльності, в тому числі і виробництва. Це відображається у виникненні нових наук: екологічної/зеленої економіки, радикальної, феміністичної географії, постструктуралізму.

Більшість вчених вважають, що початок географічних досліджень пов'язаний з роботами філософів античної Греції (Птоломей, Аристотель, Ератосфен, Страбон та ін.). Зосереджуючись на питаннях вимірювання територій з використанням досягнень астрономії та математики, грецькі вчені визначили серед призначень географії опис територій (країн, міст), а також людської поведінки. Саме на етапі формування географічної науки було закладено основи **антропоцентризму**, коли людина та її інтереси були у фокусі досліджень багатьох наук (філософія, історія, природознавство).

Відповідно, землеописи містились в історичних працях або філософських трактатах.

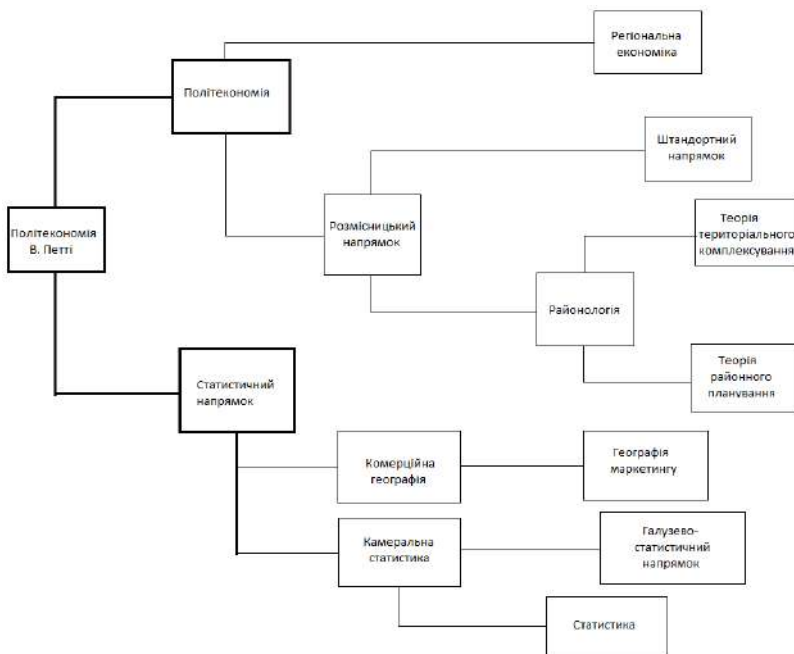

Рис.4.1 Еволюція розвитку економіко-географічних дисциплін (складено автором за [13])

Інтерес до географічних досліджень після занепаду середньовіччя було відновлено у 17-19 століттях. Цей період за О. Шаблієм називається новим і саме в ці роки формується економіко-географічний напрямок в географії. Чинниками активізації досліджень стали промислова революція, розвиток міжнародної торгівлі після Великих географічних відкриттів, поглиблення географічного поділу праці. Одною з перших праць з т.зв. «кількісного країнознавства» став "Опис Нідерландів" (1567 р.) Людовіко Гвічардіні, пізніше географічний опис Росії з економіко-географічним акцентом зробив Іван Кирилов - "Квітуче стан Всеросійського держави ..." (1727 р.). Зміцнення

національних економік потребувало розвитку **політекономії** – науки, що вивчає зв'язки між економічними суб'єктами та державою в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ. Саме розвиток політекономії в працях Вільяма Петті, Адама Сміта, Франсуа Кене та ін. відкрив можливості для початку широких досліджень динаміки народонаселення, вивчення чинників економічного розвитку країн, регіонів та міст, методів оцінки економічного зростання, ступеня втручання держави у економічні процеси.

Знаковою стала праця Адама Сміта «Розгляд природи та причин багатства народів» (1776 р.), в якій було розглянуто поняття поділу праці як важливого фактору розвитку виробництва та багатства всього суспільства. Економічна діяльність індивідів з метою максимізації прибутку в кінці кінців веде до економічного зростання. Теорія А. Сміта стала класикою економічного лібералізму і заклала основи для більш складних економічних моделей.

Потреби управлінської практики сприяли розвитку країнознавчих досліджень. Почав формуватись новий напрям - **камеральна статистика**, яка забезпечувала державотворців необхідною емпіричною інформацією. В другій половині 18 – на початку 19 століть камеральна статистика викладалась в ряді європейських університетів. Інформація, що подавалась в комплексних описах країн та регіонів світу була різноманітною: від чисельності і складу населення, географічних меж, релігійних особливостей до галузей господарства, фінансів та ін. Засновниками камеральної статистики стали німецькі вчені Г. Ахенваль і А.-Ф. Бішінг. Готфрид Ахенваль («Нарис новітнього державознавства», 1749 р.) був тим, хто вперше використав термін «статистика» в сучасному розумінні. Наповнення описів різноманітною статистикою стало ознакою часу, але ступінь узагальнення при цьому був невисоким. У праці А. Бішінга «Новий землепис» (1792 р.) було вперше використано кількісний показник густоти населення.

Камеральна статистика знайшла широкий розвиток в Російській Імперії у 18-19 століттях. Найбільш відомими її представниками стали К. Герман “Статистичні дослідження стосовно Російської імперії” (1815 р.), К. Арсен'єв “Статистичні нариси Росії” (1848), П. Семенов-Тянь-Шанський «Статистика поземельної власності і населених пунктів Європейської Росії» (1880-1885 рр.). В свої описах, які мали комплексний характер, представники статистичного напрямку здійснювали також і узагальнення, а саме пропонували схеми економічного районування, визначали спеціалізацію районів, а також визначали сутність господарського району. Схема районування Європейської частини Росії 1880 року була настільки вдалою, що використовувалась у економіко-географічних дослідженнях до 1920-х років. В межах України було виділено три області: Малоросійську, Новоросійську та Південно-Західну. Пізніше районування П. Семенова-Тянь-Шанського було взято за основу при районуванні Держплану.

Новий період економіко-географічних досліджень відзначається також формуванням і розвитком **комерційної географії**, що описує торгівельні відносини різних народів, а також господарство країн. В рамках комерційної географії широко використовувався крім описового та порівняльного також статистичний метод. Саме комерційній географії економічна географія завдячує появі нової дисципліни у вищій освіті. У 1889 році був опублікований перший англomовний підручник з комерційної географії за авторства британського вченого Джорджа Чісхолма. В ньому було викладено інформацію про світове товарне виробництво та географічні умови торгівлі. Таким чином було закладено основи розвитку економічної географії як аналітичної дисципліни, що викладалась у вищих навчальних закладах та формувала свою теоретичну базу.

У 20 ст. економічна географія отримала стрімкий розвиток в межах німецької та французької наукових шкіл. В Німеччині розвивалась **хорологічна концепція**, основи якої закладено ще у

працях Карла Ріттера, а цілісно викладена вона у роботі Альфреда Геттнера “Географія: її сутність, історія та методи” (1930). Праця стала теоретичним узагальненням напрацювань попередніх періодів, сформувала основи теорії районування, поняття про взаємозв’язки об’єктів і явищ в межах районів і ландшафтів. Представниками хорологічного напрямку був абсолютизований просторовий підхід, що створило основу для потрібних на той час теоретичних узагальнень.

Особливе значення в теорії економічної географії кінця 19 – початку 20 ст. мали **штандортні теорії** Й. Фон Тютена, А. Вебера, В. Кристалера та А. Льоша. Основний їх фокус – на оптимізації розміщенні виробництва. Ідеальні моделі розміщення відображали різні етапі розвитку господарства:

- модель ізольованої держави Й. Фон Тютена (1826 р.) показала особливості спеціалізації сільськогосподарського виробництва в приміській зоні; в основі теоретичних узагальнень було покладено поняття ренти;

- теорія штандорту промисловості А. Вебера (1909 р.) присвячена обґрунтуванню оптимального розміщення промисловості; модель будується на економічних критеріях – мінімізації витрат виробництва та перевезення сировини та готової продукції, оплати праці; у пошуку оптимального розміщення А. Вебер прийшов до важливого економіко-географічного поняття – агломерування;

- теорія центральних місць В. Кристалера та А. Льоша (30-40-і роки 20 ст.) сформувала єдину модель розселення та розміщення підприємств сфери обслуговування; дещо змінились критерії побудови моделі: це не тільки економічна вигода, але і загальна доцільність розподілу функцій між центрами обслуговування різних рангів; розрахунки А. Льоша, дозволили вийти на макрорівень аналізу та провести теоретичні узагальнення; він заклав основи теорії просторової економічної рівноваги.

Критика штандортних теорій базується на ідеалізації простору науковцями цього періоду. Створені моделі є свого

роду «країною чудес» і в реальному житті змодельовані процеси протікають дещо по-іншому. Також при проведенні розрахунків не враховувався вплив зовнішнього середовища (глобальних ринків товарів і послуг, вплив державної влади), технологічні зміни, економічні та інші кризи, а також суб'єктивний чинник. В той же час, штандортні теорії дали поштовх для розвитку нових напрямів – теорії полюсів зростання, промислових комплексів та ін.

Роботи представників французької школи початку ХХ ст. мали більш описовий характер. Поль Відаль де ля Бляш, засновник школи географії людини, притримувався ідей посибілізму. Основний фокус був на способі життя населення та впливі на економічну діяльність природного середовища. Не розділяючи географію на природну та суспільну, французькі географи відійшли від географічного детермінізму, відзначаючи значний вплив людини на економічний розвиток територій. Роботи мали країнознавчий та описовий характер. Основні праці П. Відаля де ля Бляша “Загальний атлас географії та історії світу” (1898 р.), “Принципи географії людини” (1922 р.). Пізніше його ідеї було продовжено Е. Реклю, Ж. Брюном.

Новітній період розвитку економічної географії пов'язаний з кількісною революцією 50-60 років 20 ст. В цей період розроблено принципи домінуючого нині системного підходу до дослідження господарства. В радянській школі це дозволило сформувати теоретичну базу вчення про **територіально-виробничі комплекси (ТВК)**. Основними теоретиками радянського періоду є М. Колосовський, М. Баранський, Ю. Саушкін та ін. Стрімкий економічний розвиток країни потребував нових моделей, в тому числі просторових, що забезпечили б мінімізацію виробничих витрат за умов планової економіки. В основі управління економікою регіонів лежало право державної власності та система п'ятирічних планів. Загалом, був високий рівень централізації управління. Саме ці обставини обумовили тісний зв'язок теорії ТВК та економічного районування. Фактично, ідеї комплексоутворення одразу

впроваджувались у практику – будівництво промислових комбінатів та навіть економічних районів.

За М. Колосовським «ТБК – це економічне поєднання підприємств в одній промисловій точці або в цілому районі, при якому досягається певний економічний ефект за рахунок вдалого (планового) підбору підприємств відповідно до природних та економічних умов району, з його транспортним та економіко-географічним положенням». В подальшому було розвинено вчення про виробничі зв'язки у ТБК, функціональну структуру та комплексний розвиток економічних районів. В Україні представниками цього теоретичного напрямку є М. Паламарчук, М. Пістун, С. Іщук та ін.

На противагу дослідженням радянських вчених, американська школа географії цього періоду поглиблювала економіко-географічні дослідження, але також розвивала інші напрями – регіоналістику, поведінкову, радикальну, феміністичну географію. Основна дискусія велась між прихильниками двох різних підходів: номотетичного та ідеографічного. Перший мав на меті вивести економічну географію на новий теоретичний рівень, оскільки його головними завданнями є виявлення законів і закономірностей, що проявляються однаково в усіх точках земної поверхні. Кількісні методи дослідження мали стати інструментом, що виявить ці залежності та пояснить просторові процеси і явища. Саме ці ідеї викладені в працях В. Бунге, Л. Кінга, П. Хаггета та ін. В роботах В. Бунге («Теоретична географія», 1962 р.) відчувається вплив штандортних теорій, оскільки в математичних моделях науковець звертається до геометрії. Критика робіт цього періоду базується на абсолютизації значення математичних методів для географії, які виявились не настільки універсальними та точними. В той же час, період 60-х років в англо-американській географії можна вважати надзвичайно продуктивним з точки зору кількості нових ідей, шкіл та напрямів дослідження.

Хоча 60-70-ті роки ХХ ст. стали періодом кількісної революції в географії, ідеографічний підхід, що продовжував традиції описової географії, також розвивався. Так, в працях Р. Гартшорна («Сутність географії майбутнього», 1959 р.) – продовжувача хорологічних ідей – йдеться про неможливість пояснити всі факти за допомогою кількісних методів. Ідеографічний підхід ґрунтується на тезі про унікальність кожної місцевості. Відповідно описовий і порівняльний методи найкращим чином її показують.

Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. є періодом стрімкого економічного розвитку всіх регіонів світу. Глобалізація та розвиток інформаційно-комунікаційних технологій пришвидшують всі процеси, в тому числі виникнення соціально-економічних та екологічних проблем: соціальної нерівності, дефіциту природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища та ін. Економіко-географічні дослідження у відповідь на потреби управлінської практики фокусуються на екологізації економіки, підвищенні ефективності виробництва, економічному розвитку міст, наукових основах регіональної політики, вивченні міграцій та неформальної зайнятості, соціальних аспектах економічної діяльності.

Підвищення уваги до теорії економічної географії у 90-х роках було пов'язане з працями нобелівського лауреата П. Кругмана та відомого економіста М. Портера. Вони розглядали економічну систему на макрорівні, аналізуючи особливості міжнародної торгівлі, конкуренцію країн та регіонів світу за ресурси розвитку. **Нова економічна географія** П. Кругмана є черговим поверненням до моделювання економічних процесів в умовах недосконалої конкуренції. Науковець аналізує вигоди агломераційного розміщення виробництва, що згадується ще у роботах А. Вебера. При агломеруванні виникає ефект масштабу, що може бути: 1) внутрішнім (internal economies) – класичний випадок концентрації виробництва та нарощення потужностей на одному підприємстві та 2) зовнішнім (external economies) –

виникає у випадку концентрації підприємств галузі та певній території. У першому випадку складаються умови для недосконалої (монополістичної) конкуренції, а у другому – більш справедлива рівна конкуренція між виробниками.

Основні здобутки нової економічної географії полягають у перегляді традиційних чинників розміщення (транспортний, сировинний, агломераційний, споживчий) з урахуванням особливостей розвитку науки і техніки кінця ХХ ст. в умовах недосконалої конкуренції. Використовуючи положення **нової теорії торгівлі**, П.Кругман пояснює асиметрію економічного розвитку регіонів. Основними аргументами для розміщення підприємств є високий внутрішній попит та легкий доступ до ринку. В межах вже сформованих агломерацій можливості для розміщення виробництв суттєво зростають. Це відбувається за рахунок зменшення транспортних витрат, зростання реальних доходів працівників, розширення можливостей постачання комплектуючих для нових підприємств. Даний ефект отримав назву циклічної казуації («circular causation»). Утворення агломерації за Кругманом відповідає **моделі «центр-периферія»** з:

- доцентровими силами (за рахунок ефекту масштабу, розміру ринку та низьких торгових витрат);
- відцентровими силами (виникають через слабкий ефект економії на масштабі виробництва, високої земельної ренти, низької мобільності окремих факторів розміщення).

Попри домінування в новітній період ідей нової економічної географії, критика моделі П. Кругмана традиційно ґрунтується на тому, що описані процеси далекі від реальної картини світу. Багато питань залишилось без відповіді: як буде працювати модель у довгостроковій перспективі? чи достатньо добре протестована модель? який вплив мають географічні чинники розміщення? як передбачити місце виникнення нових агломерацій? Окремі аспекти розміщення виробництва з урахуванням ефекту масштабу вивчали М. Фудзита, К.Роджерс, Е. Венаблес та ін.

Загальний перелік теорій і концепцій економічної географії є достатньо широким, оскільки включає як суто географічні, так і розроблені суміжними науками, особливо з огляду на підвищений інтерес до регіональної науки з боку економістів, держуправлінців, екологів тощо. У таблиці 4.1. представлені основні теорії з певною історичною прив'язкою та переліком ключових ідей і вихідних положень.

Таблиця 4.1

Систематизація теорій і концепцій економічної географії

Історичний період	Напрями економіко-географічних досліджень, концепції та теорії	Наукові школи, вчені	Сутність та короткий зміст теорій/концепцій
Античні часи	Вивчення Землі в рамках космографічної парадигми	Птоломей, Аристотель, Ератосфен, Страбон	Вивчення та картування країн та регіонів, опис природних та суспільних характеристик територій, закладання основ географічного детермінізму та антропоцентризму
Період великих географічних відкриттів та Відродження	Політекономія	В. Петті	Вивчення економічних законів, суті ренти та національного доходу. Ключові положення: багатство в суспільстві створюється не в торгівлі, а у сфері матеріального виробництва, а торгівля його тільки розподіляє. Джерелом багатства є продуктивна праця
	Теорія абсолютних переваг	А. Сміт	Порівняння виробництва товару в різних країнах з урахуванням витрат на виробництво, а також співвідношення виробництва та обміну товарами. Країна експортує той товар, у виробництві

			якого вона спеціалізується, і імпортує той товар, у виробництві якого спеціалізуються інші країни.
Промислова революція	Камеральна статистика	Г. Ахенваль, А.-Ф. Бішінг	Вивчення країни шляхом опису виробництва та його галузей, населення, природи з використанням статистичних показників. Закладено основи галузевого напрямку економіко-географічних досліджень
	Штандортні теорії	Й. Фон Тютен, А. Вебер, В. Кристалер, А. Льош	Розроблення моделей оптимального розміщення виробництва в ідеальних умовах з використанням геометричних фігур. Виявлення основних чинників розміщення сільського господарства, промисловості та сфери послуг.
	Комерційна географія	Д. Чісхолм	Опис торгівельних відносин різних народів, особливостей ціноутворення а також господарства країн. В рамках комерційної географії широко використовувався описовий, порівняльний, статистичний методи
	Хорологічна концепція	Е. Кант, А.Гетнер, К.Ріттер, Р.Хартшорн	Ідеографічний підхід до вивчення території, що ґрунтується на тезі про унікальність кожної місцевості. В рамках концепції не передбачається вивчення законів і закономірностей розміщення. Концепція відновила єдність природної та суспільної географії

Період світових війн та формування сучасної політичної карти світу	Теорія комплексного утворення та районного планування	М.Колосовський, М.Баранський	Формування ефективної системи розміщення виробництва в умовах планової економіки, що ґрунтується на його концентрації на території та посиленні виробничих зв'язків в межах територіально-виробничих комплексів (ТВК).
	Теорія просторової взаємодії	В. Бунге, П. Хагетт, Р. Чорлі	Застосування математичних та статистичних методів, моделювання. Виявлення законів і закономірності протікання економічних процесів у просторовому вимірі.
	Неокласичні теорії регіонального зростання	Модель конвергенції Р. Солоу та Т. Свана, Г. Менкью та ін.	Вихідні положення: можливо досягти рівномірного економічного розвитку регіонів за умов ефективного реагування на часові відхилення від стану рівноваги та реакції за зовнішні впливи
	Теорії кумулятивного зростання	Концепція полюсів зростання Ф. Перру, Ж. Будвіля, П. Потье, Х. Лаусена	Економічний розвиток є нерівномірним. Він проявляється у окремих пунктах (полюсах зростання) та розповсюджується по різних каналах на всю економіку. Основні поняття: полюс зростання, вісь зростання, галузь-мотор.
		Теорія дифузії інновацій Т. Хагерstrand та, П. Хаггета	На основі емпіричного аналізу побудовано просторово-часову модель поширення інновацій в просторі. Процес розповсюдження інновацій в регіоні відбувається хвилями: агломерація – дифузія – насичення.
Теорія «центр-периферія»		Центри економічного зростання (міста) мають	

		Дж. Фрідман	вирішальний вплив на навколишню територію. Виділено чотири стадії формування ядер економічних районів.
НТР, глобалізація економіки	Нова економічна географія	П. Кругман, М. Фудзита, К. Роджерс, Е. Венаблес	Розроблення теоретичних моделей агломерації. П'ять ключових моментів теорії: позитивний ефект масштабу, недосконала конкуренція, торгіві витрати, ендогенне розміщення фірм та попиту. Економія на масштабах виробництва пояснює переміщення факторів виробництва в однорідному просторі.
	Теорія конкурентоспроможності та регіональних кластерів	М. Портер, М. Енрайт	Вивчаються можливості підвищення ефективності виробництва для підприємств та країн/регіонів в умовах підвищеної конкуренції за ресурси розвитку. Однією з найбільш ефективних форм територіальної організації виробництва є кластери – групи географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній та пов'язаних з ними організацій певної галузевої належності.
	Критична (радикальна) географія	Д. Харві, Б. Девіс, І. Майєр	Вивчення руху капіталу в просторі з урахуванням протиріч капіталістичної системи. Розбудова міст та регіонів розглядається як просторове виправлення дисбалансів, що виникають внаслідок надмірної акумуляції капіталу. Соціальна нерівність та екологічні кризи є прямим наслідком розвитку капіталістичної системи.

<p>Постіндустріальна епоха</p>	<p>Пост-структуралізм</p>	<p>Дж. К. Гібсон-Грэм</p>	<p>Вивчення економіки у широкому сенсі, враховуючи тіньову, соціальну, екологічну та ін. Економічні трансформації відбуваються не революційно, а еволюційно. Причиною загострення соціальних негараздів є неврахування значної частки трудової активності суспільства.</p>
--------------------------------	---------------------------	---------------------------	--

Теоретичні моделі розробляються у відповідь на виникнення та загострення регіональних проблем. З середини ХХ ст. і по теперішній час спостерігається суттєва поляризація соціально-економічного розвитку країн та регіонів, особливо на тлі урбанізаційних процесів. В економічній та географічній науці сформувався окремий напрям досліджень, що ґрунтується на тезі, що динамічний та високоефективний розвиток не може бути рівномірним у просторі. Ця сукупність теорій отримала назву **теорій кумулятивного зростання**, до яких відносяться концепція полюсів зростання, модель «центр-периферія», теорія дифузії інновацій та інші теорії та концепції. Окремі положення цих теорій знайшли застосування в управлінській практиці, а саме були використані у регіональній політиці, а також створили теоретичну базу для подальших досліджень.

Центрами економічного зростання є міста та агломерації, розвиток яких був стрімким в період промислового перевороту. Глобалізація, розвиток високотехнологічних виробництв не призупинила цей процес - капітал продовжує концентруватись у містах чи приміських зонах, поглиблюючи регіональні диспропорції. Природу цих процесів ще у 1950-60-х роках вивчав французький економіст Ф. Перру. Його підхід базувався на тезі, що галузі економіки мають різні темпи розвитку. Найбільш швидко зростаючими на той час були машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика, що не тільки характеризуються наукомісткістю, але і суттєвим

впливом на розвиток ряду суміжних галузей. Відповідно, центри розвитку саме таких галузей (т.зв. «моторів») були названі географічно агломерованими полюсами зростання. В центрах відбувається взаємодія підприємств між собою і передаються інновації (імпульси розвитку), отримується мультиплікативний ефект. За рахунок високої концентрації підприємств формується «зовнішня економія» - відомий в географії агломераційний ефект.

В рамках французької школи економіко-географічних досліджень **теорія полюсів зростання** отримала подальший розвиток у працях Ж. Будвіля, Х.Р. Лаусена, Ж. Грав'є, П. Потье. В роботах Будвіля основні положення даної теорії ув'язані з моделлю Кристалера і, відповідно, була запропонована ієрархія центрів зростання з розподілом функцій. Отже, було виділено: 1) малі міста з розвиненим третинним сектором, що обслуговують сільську місцевість; 2) середні міста з промисловою спеціалізацією, що мають диверсифіковану структуру економіки та розвиваються за рахунок зовнішніх впливів; 3) великі міські агломерації з розвиненими динамічними (пропульсивними) галузями економіки; 4) полюси інтеграції, що об'єднують декілька центрів зростання різних рангів, вони визначають еволюцію просторових структур. Процес передачі імпульсів зростання з центрів вищого рівня до локальних центрів описаний із застосуванням системи відношень «затрати-випуск» В. Леонтьєва.

На вивченні виробничих зв'язків у полюсах зростання було сфокусовано праці Х.Р.Лаусена. Формування центру зростання ним пов'язано з експортною функцією регіонів та національним попитом на продукцію. Науковець розглядає полюси зростання як комплекси галузей, пов'язаних технологічними та іншими зв'язками, в тому числі каналами поширення інновацій. Залежно від зв'язків, що формують подібні комплекси, виділено різні види полюсів росту.

Розробки П. Потье доповнили досить глибоке вивчення полюсів зростання положеннями про вісі зростання. За умови взаємозв'язаності центрів між собою шляхи сполучення

виконують важливу функцію і водночас мають певні переваги порівняно з глибинними (периферійними) територіями. Додаткові імпульси надає транспорт і супровідні логістичні послуги. Шляхи, що з'єднують найбільш динамічні та розвинені центри, стають коридорами росту. Ідеї Потье реалізовані у концепції опорного каркасу території, наукові основи якої розроблені радянським вченим Г. Лаппо.

Теоретиком кумулятивного зростання був Г. Мюрдаль, що протиставив її теорії ринкової рівноваги, яка виходила з того, що економічна система прагне до певного балансу і врівноваженості, а у просторовому вимірі – рівномірного соціально-економічного розвитку. За рахунок використання ефекту масштабу, переваг географічного положення чи інших ресурсних чинників, окремі місцевості отримують перевагу і прискорення зростання. Отримана різниця у темпах між потенційним ядром та периферією з часом лише зростає, і рівні економічного розвитку регіонів не зближуються. Виходячи з цих положень, можна стверджувати, що виникнення нових полюсів росту можна стимулювати, створивши в певних географічних точках сприятливі початкові умови. Таким чином можна стимулювати розвиток депресивних територій та регулювати рівень поляризації соціально-економічного розвитку в країні.

Завершеності даному науковому напрямку надала **концепція «центр-периферія»** Дж. Фрідмана, в якій розкрито механізм взаємодії між містами, що є вузловими утвореннями, та найближчим оточенням (ближньою та дальньою периферією) (рис 4.2). Фокус був на зв'язках між даними типами територій та розподілі ресурсів розвитку у просторі.

Центр передовсім характеризується випереджаючим рівнем розвитку порівняно з рештою території, що обумовлено наявністю джерел інновацій. Функції, що виконує центральне місто, можуть з часом змінюватись, але при цьому динаміку зростання забезпечують наукомісткі та динамічні галузі (див. Ф. Перру).

Рис. 4.2. Основні характеристики центральних, напівпериферійних та периферійних територій (побудовано автором на основі [11])

Для *ближньої периферії* (або напівпериферії) характерними є досить високі показники економічного зростання, але також і певна нестабільність. Території виконують вторинні функції по відношенню до центру: розміщуються виробництва, що витіснені з центру через високу земельну ренту, супутні та обслуговуючі підприємства. Також у ближній периферії зростає чисельність населення через нижчі ціни на нерухомість.

Периферійні ділянки внаслідок значних відстаней від центру та дефіциту ресурсів розвитку мають найнижчі показники розвитку. Домінують традиційні сектори економіки: сільське господарство, добувна промисловість, окремі галузі сфери послуг. Зв'язки з центром є слабкими і переважно пов'язані з спрямуванням ресурсів до більш центральних частин країни.

Зв'язки між центром і периферією обумовлені дефіцитом ресурсів. Центр потребує продукції, сировини, робочої сили. Відповідно, можна спостерігати як постійну, так і маятникову міграцію з периферійних частин країни у міста. Периферія отримує з центру капітал, інновації, але у тому обсязі, який

відповідає потребам і можливостям місцевої економіки. Такий розподіл функцій зумовлює постійне домінування центру над периферією з точки зору динаміки зростання та рівня технологічного розвитку. Перевагою моделі є розгляд даних процесів у динаміці і виділення стадій формування економічного ландшафту залежно від темпів зростання центру (ядра) та периферії:

1) стадія рівномірного розміщення локальних ядер, що мають незначний вплив на навколишні території; стадія характерна для доіндустріального періоду розвитку;

2) стадія моноядерної поляризації території; на цій стадії одне з ядер отримує певну перевагу та концентрує виробництво та інші функції, здійснюючи вплив на решту території;

3) стадія поліядерної поляризації території, на якій розвиток отримують інші центри, які пов'язані з основним ядром виробничими та іншими зв'язками; домінування ядра зберігається, але загальний рівень поляризації в регіоні дещо зменшується;

4) стадія рівномірного використання території, що відбувається при переході на постіндустріальний етап розвитку; міжядерна периферія зростає більш швидкими темпами, а в основному ядрі зростання сповільнюється; формується поліядерна структура з потужною периферією.

В умовах високої конкуренції та науково-технічної революції чинники економічного зростання країн та регіонів дещо змінюються. Серед значної кількості теорій агломерації виділяється теорія М. Портера про **конкурентоспроможність та економічні кластери**. Глибоко вивчаючи джерела конкурентоспроможності фірм, Портер звертає увагу на зовнішнє середовище, а саме рівень конкуренції на внутрішньому ринку, вплив держави, рівень розвитку споріднених галузей, що сприяють високому рівню розвитку технологій виробництва, менеджменту та інших аспектів організації виробництва. У найбільш концентрованому вигляді ідеї Портера відображені в його Ромбі конкурентних переваг

(рис. 4.3). Загалом виділено шість груп факторів конкурентоспроможності галузей в національній економіці. Їх поєднання забезпечує найвищий рівень конкурентоспроможності на всіх рівнях: фірми, галузі, регіону, країни.

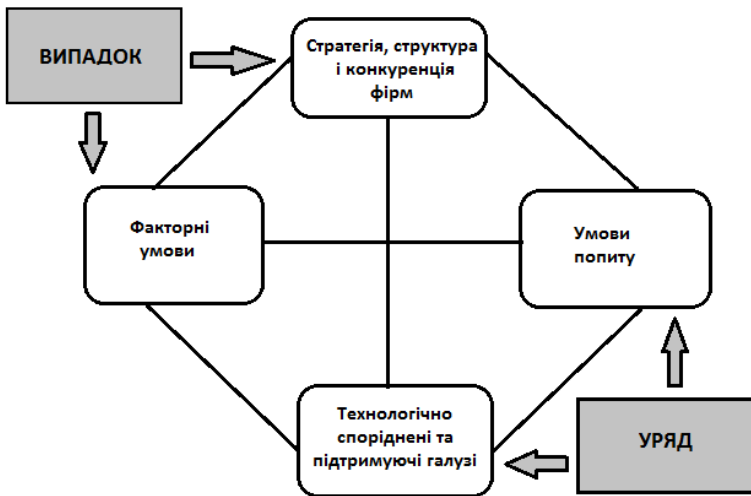

Рис. 4.3. Модель конкурентних переваг М. Портера (складено автором за [22])

1. **Стратегія, структура і конкуренція фірм.** Національний контекст, в якому працюють компанії, значною мірою визначає те, як компанії створюються, організовуються та управляються: це впливає на їх стратегування. Більше того, внутрішня конкуренція має важливе значення для міжнародної конкурентоспроможності, оскільки вона змушує компанії розвивати унікальні та стійкі конкурентні переваги. Чим інтенсивніше внутрішнє суперництво, тим більше компаній прагнуть до інновацій та вдосконалення, щоб зберегти свої конкурентні переваги. Як приклад, М.Портер

навидить японську автомобільну промисловість з інтенсивним суперництвом між такими гравцями, як Nissan, Honda, Toyota, Suzuki, Mitsubishi та Subaru. Через свою власну гостру внутрішню конкуренцію вони стали більш успішними на зовнішніх ринках.

2. **Факторні умови.** До них відносяться традиційні фактори: природні, трудові ресурси, інноваційний потенціал, основні засоби та ін. Віддаючи належне сприятливим природним умовам, автор вважає більш цінними не вже наявні ресурси, а створені – рівень кваліфікації робочої сили, інноваційний потенціал, інфраструктура. Вони найкращим чином відповідають іншим факторам та створюють унікальні конкурентні переваги фірми. Важливо, щоб ці створені фактори постійно оновлювалися шляхом розвитку навичок і інновацій. Таким чином, країни та регіони досягають успіху в галузях, де вони особливо добре створюють фактори.
3. **Умови попиту.** Внутрішній попит значною мірою впливає на те, наскільки конкурентоспроможними є галузі промисловості в країні. Більший ринок вимагає більших зусиль по його вивченню та задоволенню потреб споживачів, але також створює можливості для розвитку та покращення успішності компанії. Наявність складних умов попиту з боку місцевих клієнтів спонукає підприємства розвиватися, впроваджувати інновації та покращувати якість.
4. **Технологічно споріднені та підтримуючі галузі.** Наявність суміжних і допоміжних галузей забезпечує основу, на якій галузь може досягти успіху. Компанії часто залежать від партнерів і постачальників комплектуючих чи сировини, що створює додаткову цінність для клієнтів і забезпечує конкурентоспроможність. Особливо постачальники мають вирішальне значення для посилення інновацій за рахунок більш ефективних та якісніших матеріалів, своєчасного зворотного зв'язку та коротких

ланцюжків вартості. Національні компанії отримують найбільшу вигоду, коли ці постачальники фактично є світовими лідерами у своїй сфері.

5. **Уряд.** Роль уряду в моделі Портера описана як «каталізатор і конкурент». Він не вірить у вільний ринок, де уряд не втручається у ринкові процеси. Однак, Портер також не бачить в уряді істотного помічника і прихильника конкурентоспроможності галузей і підприємств. Уряди повинні заохочувати та підштовхувати компанії до постановки вищих цілей та переходу на ще більш високий рівень конкурентоспроможності.
6. **Випадок.** Випадкові події можуть як створювати унікальні можливості для швидкого зростання компанії (наприклад, внаслідок технологічних проривів) або навпаки – стати причиною спаду та серйозної кризи (через війну, стихійне лихо, терористичні атаки тощо). Портер наводить приклад терористичних атак на США 11 вересня, але більш яскравим прикладом стала пандемія COVID-19, внаслідок якої виробники ліків, вакцин, медичних засобів та програмного забезпечення для дистанційної освіти і навчання отримали суттєву перевагу та збільшили свою частку на ринку. Такі події неможливо передбачити, але необхідно вміти оперативно реагувати на подібного роду виклики.

М. Портер дав визначення кластеру як географічного середовища взаємодоповнюючих підприємств, спеціалізованих постачальників, сервісних установ та інших споріднених підприємств, що конкурують, але також і співпрацюють у певній галузі. Концепція кластеру є достатньо гнучкою, оскільки може застосовуватись як до вивчення територій, так і галузей. Відповідно, на національному рівні можуть виділятися декілька галузевих кластерів, що складаються з низки локальних утворень – територіальних кластерів. Це є можливим через ускладнення зв'язків між підприємствами внаслідок поглиблення спеціалізації. В Оксфордському підручнику з

Економічної географії М.Портер наводить приклади як національних кластерів (Італійський взуттєвий), так і регіональних (винний кластер в Каліфорнії).

В науковій літературі проводяться паралелі між кластерами та іншими формами територіальної організації виробництва: індустріальними районами, територіально-виробничими комплексами (ТВК), агломераціями, технополісами тощо. Всі вони передбачають компактність розміщення та отримання переваг спільного використання місцевої інфраструктури. В той же час, особливостями кластерів є їх належність до постіндустріальної економіки і, відповідно, іншої порівняно з ТВК моделі промислового виробництва (постфордизм). Оскільки на нинішньому етапі доступ до інновацій є ключовою конкурентною перевагою, кластери потребують інноваційного середовища та часто тяжіють до університетських центрів (як, наприклад, Силіконова долина). В кластері важлива конкуренція між учасниками, в той же час у ТВК виробничі зв'язки формувались централізовано, а конкуренція в умовах планової економіки була штучною.

Одним з нових напрямів економічної географії 80-х років ХХ ст. стала **радикальна географія**, прихильники якої піднімають ряд соціальних та екологічних проблем, що загострюються через незбалансованість капіталістичної системи. Найяскравішим представником напряму є Д. Харві («Межі капіталу», 1982) – один з найбільш відомих географів сучасності. Проблему соціальної нерівності Д. Харві розглядає через призму вчення К. Маркса. За Марксом, в процесі капіталістичного виробництва відбувається формування надлишкового капіталу внаслідок відчуження працівника від засобів праці. Отриманий прибуток є суттєво більшим за витрати виробництва, що спочатку запускає процес швидкого обертання капіталу (вкладання його у нові виробництва, отримання прибутку і т.д.), а потім спричиняє економічну кризу. На різних етапах розвитку капіталізму траплялись різного роду кризи: кризи перевиробництва або тиску на капіталістичні прибутки через вплив профспілок (Харві

писав про кризи 30-х і 70-х років ХХ ст.). Важливим висновком науковця є неминучість економічних криз, що обумовлено внутрішніми протиріччями капіталізму.

Просторові аспекти марксистської географії пояснюються за допомогою поняття *просторового виправлення* ("*spatial fix*"). Просторове виправлення може відтермінувати кризу в економіці. Харві пояснює це на прикладі міста. Через велику концентрацію капіталу у містах відбувається надакумуляція останнього. Економіка міста порівнюється з чайником, що кипить на вогні. Для забезпечення нормального кипіння необхідно дати вихід пари. І таким виходом може бути вкладання коштів у інфраструктурні проекти в місті або за його межами. Таким чином забезпечуються економічний розвиток агломерацій та економічних регіонів. Капітал може бути вкладений у будівництво нових виробничих потужностей, житло, соціальної інфраструктури чи транспорту. Такі просторові виправлення розширюють ландшафт прояву внутрішніх протиріч капіталізму. Подальші роботи Д.Харві продовжують дану теорію і вони присвячені соціальним негараздам, проблемі дефіциту природних ресурсів, критиці неолібералізму.

Однією з сучасних тенденцій розвитку економічної географії є розширення предмету та об'єкту дослідження. Це відбувається на тлі дискусії послідовників марксизму та тих, хто кардинально не погоджується з таким підходом до пояснення механізмів розвитку економіки та її сучасної трансформації. Серед нових напрямів виділяються **постструктуралізм та феміністична географія**. Резонансною стала праця Дж. К. Гібсон-Грэм «Кінець капіталізму (як ми його знали)» 1996 року, в якій запропоновано значно більш широкий погляд на економіку, ніж пропонує класична політекономіка та марксизм. У сучасному постіндустріальному світі економічна діяльність стала набагато більш різноманітною: зростає роль волонтерства, економіки на довірі (*sharing economy*), участь громад та релігійних організацій тощо. Відправною точкою для розроблення нових теоретичних підходів стало вивчення ролі жінок у шахтарських містечках

Квінсленда (Австралія). У своїй праці дослідниці показали як змінились шахти та громади міст після того, як жінки залишили свої традиційні гендерні ролі та більш активно залучились до економічного життя.

Прихильники постструктуралізму трансформаційні зміни в економіці розглядають по-іншому порівняно з К. Марксом. Так, традиційно невідворотними вважались економічні кризи та соціальні потрясіння (революції, страйки, протести тощо) внаслідок загострення протиріч капіталізму. Маркс розглядав це як вихід з кризи (метод зняття напруги та зменшення соціальної нерівності), а Д. Харві вважав кризи негативним явищем, але при цьому невідворотнім. Дж. К. Гібсон-Грэм стверджують, що зміни можуть відбуватись поступово, крок за кроком. Аргументацією є те, що економіка є дуже різноманітною за структурою і лише частина представляє традиційне національне господарство, а більша частина економічної активності не підпорядковується дії законів політекономії (рис. 4.4).

Строката економіка (*diverse economies*) розглядається в трьох аспектах:

1. **Ринок.** Він представлений рядом альтернативних ринків, які представлені альтернативними валютами, бартером, тіншовим ринком. Також виділено під категорію неринкових транзакцій: подарунки, потоки продукції та сировини в домогосподарствах, збирання, полювання, рибальство, обмін тощо.

2. **Праця.** Складається також з двох категорій: оплачувана праця, але альтернативними шляхами: самозайнятість, праця за натуральну оплату, робота в громадських організаціях, кооперативах; а також неоплачувана праця: волонтерство, догляд за дітьми, робота по господарству, примусова праця.

3. **Підприємства.** Можуть бути капіталістичними (державні, громадські, зелені, соціально-відповідальні), а також некапіталістичними (комунальні, незалежні та ін.).

**Рис. 4.4. Економічний айсберг
(побудовано автором на основі [19])**

Дослідження строкатої економіки ускладнене через те, що вона лише частково фіксується в офіційній статистиці. За різними оцінками від 30 до 50% економічної активності припадає на неринкові транзакції. Визнаючи ці труднощі, автори зазначають, що саме строката економіка має більший вплив на соціальний добробут, ніж капіталізм. Слід погодитись, що з посиленням тенденцій соціалізації та екологізації виробництва, частка зайнятих у споживчих та виробничих кооперативах, екологічних громадських організаціях суттєво зросла. Наприклад, ЄС офіційно визнає частку т.зв. соціальної економіки у союзному ВВП на рівні 10% і розробляє механізми підтримки цього важливого сектору.

Література:

1. Блїй Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ.; Передмова та розділ "Україна" О. І. Шаблія.–К.: Либідь, 2004.
2. Бунге В. Теоретическая география – М.: Прогресс, 1967.
3. Джонстон Р. Дж. География и географы: очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 года– М.: Прогресс, 1987.
4. Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969.
5. Кондіус І.С. Еволюція кумулятивних теорій регіонального економічного розвитку // Економічний форум. – 2017. - № 1. – С.4-11.
6. Кругман, П.. Пространство. Последний рубеж // Пространственная экономика. – 2005. - № 3, С. 121-126.
7. Ліщинський І. Нова економічна географія та альтернативні концепції агломерації виробництва // Журнал європейської економіки. – 2009. – Вересень - С. 241-264.
8. Мезенцев К., Підгрушний Г., Мезенцева Н. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. – Монографія.: ДП «Прінт Сервіс», 2014.
9. Олійник Я., Шевчук С. Розвиток зарубіжної суспільної географії в кінці ХІХ – ХХ століттях: особливості, напрями та концепції // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Географія. – 2015. – Вип. 1(63) – С.5-11.
10. П. Джеймс, Дж. Мартін "Всі можливі світи. Історія географічних ідей". - Нью-Йорк; Лондон, 1981.

11. Пилипенко І. О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація. - Херсон: Гріль ДС., 2015.
12. Пістун М.Д. Передумови та аргументи формування української економіко-географічної школи в 20-х роках ХХ століття / М.Д. Пістун // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 68 – 74.
13. Суспільна географія: у двох кн. Книга перша. Проблеми теорії, історії та методики дослідження / Олег Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015.
14. Харгет П. Пространственный анализ в экономической географии: пер. с англ. / под ред. В.М. Гохмана и Ю.В. Медведкова. - М.: Прогресс, 1968.
15. Cveticanovic, S., Filipovic, M., Nikolic, M., Belovic, D. Endogenous growth theory and regional development policy // Spatium. – 2015.- № 1, P. 10-17.
16. Economic Geography: a critical introduction / by Trevor J. Barnes and Brett Christophers – London: Sage, 2018.
17. Fujita M. A Monopolistic Competition Model of Spatial Agglomeration: Differentiated Product Approach // Regional Science and Urban Economics. 1988. Vol. 18. Pp. 87–124.
18. Fujita M., Krugman P., Venables A. The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade. Cambridge: MIT Press, 1999.
19. Gibson-Graham, J.K. The end of capitalism (as we knew it): A feminist critique of political economy. Capital & Class, 1997, 21.2: 186-188.
20. Krugman P. What's New about the New Economic Geography? // Oxford Review of Economic Policy. - 1998. № 2. - Pp. 7–17.
21. Porter M. Location, Clusters and Company Strategy // Oxford Handbook of Economic Geography. Oxford: Oxford Press, 2000.

22. Porter, M.E. (1990, 1998) *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York.
23. *Reshaping Economic Geography*. World development report 2009 / The World Bank – Режим доступа: <http://documents.worldbank.org/curated/en/730971468139804495/pdf/437380REVISED01BLIC1097808213760720.pdf>
24. *The Oxford Handbook of Economic Geography* / Edited by Gordon L. Clark, Maryann P. Feldman, and Meric S. Gertler. – N.Y.: Oxford University Press Inc., 2018.

Тема 5. Структурні особливості за загальні риси сучасної економіки

Суспільне виробництво розвивається у тісному взаємозв'язку з зовнішнім середовищем, формуючи і ускладнюючи внутрішні зв'язки. Тому при вивченні господарства та його складових частин широко використовується системно-структурний підхід. Поняття географічних систем було введено в географію у 60-х роках ХХ століття і отримало теоретичне обґрунтування з точки зору використання при вивченні внутрішньої будови, функцій, диспропорцій розвитку господарства перш за все в просторовому аспекті, але також і з точки зору інших вимірів.

Загальні риси геосистем представлено у працях В. Преображенського, М. Шаригіна, О. Топчієва, О. Шаблія та інших вчених. Можливості системно-структурного підходу дозволяють використовувати його при вивченні господарства різного галузевого спрямування та масштабу. Універсальність даного методологічного підходу залишає його основним при вивченні складних та відкритих систем, якими є економіко-географічні системи. Виділення **економіко-географічних систем** як окремого виду геосистем обумовлено системною роллю виробничих, трудових, сировинних та інших зв'язків і відношень, що забезпечує цілісність даного роду систем. На рисунку 5.1 відображено ключові характеристики економіко-географічних систем.

Особливістю економіко-географічних систем є їх *поліструктурність*, що визначається включенням до їх складу елементів та компонентів різної природи та врахуванням при цьому відношень двох чи більше типів. Біотичні компоненти є невід'ємною складовою та фізичною основою геосистем. Це, перш за все, природні ресурси: земля, корисні копалини, кліматичні ресурси, а також ландшафти, рослинний та тваринний світ. Окремі компоненти природи формують сировину ланку чи забезпечують процес виробництва (як,

наприклад, у лісовому, рибному, сільському господарстві). Абіотичні компоненти (будівлі, інженерні споруди і комунікації, підприємства, віртуальне середовище) є повністю керованими з боку людини, але також, як і біотичні є відкритими, складними і динамічними системами. Зв'язаність основних підсистем між собою забезпечує цілісність економіко-географічної системи.

**Рис. 5.1 Основні характеристики економіко-географічних систем
(розроблено автором)**

Серед властивостей економіко-географічних систем ключовою є *цілісність (емерджентність)*, що передбачає формування нових якостей системи в процесі функціонування та взаємодії її складових компонентів та елементів. Наприклад, вивчення окремих транспортних засобів, шляхів сполучення, залізничних та автостанцій не дасть уявлення про транспортну систему. Взаємозв'язки між окремими елементами дозволяють в повній мірі охарактеризувати систему. Відповідно,

узгодженість роботи підсистем, налагодженість зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків забезпечують синергетичний ефект, за якого цілісна система має якісні характеристики, яких не мають її складові частини. Формування нової якості є причиною існування системи і забезпечує отримання економічного ефекту.

Структурність економіко-географічних систем проявляється у формуванні зв'язків між компонентами, аналіз яких дозволяє ґрунтовно вивчати систему, виділяючи декілька «структурних зрізів». Це особливо важливо при вивченні внутрішньої будови, оскільки сприяє систематизації інформації про функціонування і розвиток системи, побудові моделей. Якщо між складовими частинами об'єкту дослідження не склались взаємозв'язки, тоді ми говоримо не про структуру, а про склад. Також слід підкреслити, що структурою називаються ті взаємозв'язки в середині системи, що є стійкими та зберігаються навіть при певних її перетвореннях.

Структура господарства – це склад і співвідношення його основних складових – сфер, секторів, підрозділів, територіальних та відомчих одиниць, галузей, видів виробництва, видів господарської діяльності взагалі. Залежно від структурних особливостей, економіко-географічні системи можуть мати наступні особливості: динамічність, ієрархічність, розгалуженість, складність, сучасність, ефективність. Наприклад, структура господарства країни/регіону/міста є сучасною та ефективною якщо частка наукомістких та високотехнологічних галузей є високою. Ієрархічність структури господарства полягає у тому, що є декілька рівнів аналізу структурних особливостей: глобальний, національний, регіональний, локальний.

Структурування національного господарства перш за все потребує чіткого визначення його первинного елементу. Е. Алаєв, говорячи про соціально-економічні симплекси, зупиняється на понятті *підприємства*, яке є складним і багатоаспектним організмом. Можна вивчати технологічні, організаційні, статистичні, екологічні його характеристики. Але для економічної географії важливо, що підприємство є: 1)

первинною ланкою суспільного поділу праці, що виробляє та реалізує певну продукцію; 2) економічно самостійною одиницею, що мобілізує ресурси для організації виробничого процесу, формує власну стратегію і займає певну позицію на ринку; 3) ключовою ланкою статистичного спостереження; 4) первинним трудовим колективом; 5) технологічно завершеною взаємозв'язаністю основних і допоміжних технологічних процесів з певною однорідністю виготовленої продукції / послуг.

З географічної точки зору акцентується увага на територіальній компактності розміщення підприємства, а також його географічному положенні, зв'язках з іншими виробництвами, ролі і значенні в місцевій економіці. В масштабі країни чи регіону більшість підприємств є точковими об'єктами (наприклад, промислові, будівельні, торгівельні), хоча вони можуть також бути лінійними (транспорт) та площинними (сільське, лісове, рибне господарство). Як правило, підприємства розміщені в межах одного населеного пункту, але іноді його потужності локалізуються на різних майданчиках, що має бути враховано з точки зору регіонального та міського планування.

Національне господарство є поєднанням підприємств, установ, організацій та інших суб'єктів, що задовольняють матеріальні та нематеріальні потреби суспільства. Д. Мальчикова, О. Топчієв, В. Яворська, зазначаючи складність та багатоаспектність даного поняття, перелічують ознаки структурування господарства:

- за формами власності (виділяються державні, колективні, приватні, комунальні та ін. підприємства);
- за переважаючими технологіями (залежно від належності до певного технологічного укладу);
- за організаційно-економічними формами господарських підрозділів та одиниць (унітарні та корпоративні);
- за розміром (великі, середні, малі та мікропідприємства).

Підприємства в процесі здійснення своєї основної діяльності взаємодіють один з одним. Інтеграція підприємств здійснюється часто з юридичним закріпленням їх належності до такого об'єднання. Основними формами є асоціації, корпорації, консорціуми та концерни. *Асоціації* створюються для координації господарської діяльності, відстоювання спільних інтересів у відносинах з владою та іншими суб'єктами. Важливо, що підприємства залишаються повністю самостійними, а асоціація на втручається у їх діяльність. *Корпорації* утворюються підприємствами для делегування окремих повноважень центральним структурам, переважно регулювання діяльності, але не для здійснення безпосередньої діяльності. Концерни є найбільш централізованими об'єднаннями, оскільки передбачають централізацію функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Особливістю *консорціуму* є те, що підприємства об'єднуються тимчасово, за реалізації певного проекту або програми.

Об'єднання підприємств підвищує стабільність їх роботи, стійкість до загроз, економічних криз. Великі об'єднання отримують переваги від масштабу виробництва, можуть акумулювати достатньо ресурсів для проведення власної інноваційної діяльності. В окремих галузях на сьогоднішній день об'єднання підприємств контролюють значні частки ринку. Прикладом можуть бути *агрохолдинги*, що являють собою об'єднання підприємств на основі володіння або участі в уставному капіталі. Таким чином формується материнська компанія та дочірні, які повністю контролюються з центру. Особливістю агрохолдингів в Україні є їх вертикальна інтеграція, а саме наявність у структурі як підприємств з виробництва сировини (рослинництво, тваринництво), так і переробної ланки, допоміжних виробництв. Таким чином скорочується довжина ланцюжка доданої вартості як у географічному вимірі, так і з точки зору координації діяльності, економії ресурсів.

Найбільш суттєві характеристики господарства можуть бути виявлені за допомогою вивчення його галузевої та територіальної структур. **Галузева (компонентна) структура** – склад і співвідношення між секторами, галузями, видами економічної діяльності та окремими виробництвами. Галузева належність підприємства визначається технологією, що використовується для виробництва продукції або особливості надання послуг. Сам термін «галузь» на сьогодні має досить широке використання. Галуззю називають і сукупність вузькоспеціалізованих виробництв (наприклад, гідроенергетика) і великі сектори: сільське господарство або промисловість. Для більш чіткого структурування економіки слід використовувати Класифікатор видів економічної діяльності (КВЕД), в якому економічною діяльністю названо процес поєднання дій, які дають змогу одержувати відповідний набір продукції чи послуг. **Вид економічної діяльності** встановлюється таким чином, щоб об'єднати ресурси (устаткування та обладнання, наявні технології, робочу силу, сировину та матеріали) для виробництва певної продукції та надання послуг. Класифікація запроваджена у 2001 році і відповідає міжнародним стандартам збору статистичної інформації (NACE в Європейському Союзі). Всього виділяється 21 секція, кожна з яких поділяється на розділи, групи та класи.

Види діяльності не є незмінними: можуть виникати нові, а окремі навпаки – зникати. Загалом, кількість видів діяльності збільшується, що є наслідком поглиблення поділу праці, освоєння нових видів сировини та енергії, методів їх оброблення. Класифікатор має відповідати сучасному рівню розвитку техніки та технології та охоплювати всю економічну активність в країні. Так, КВЕД-2010 включає секцію Т «Діяльність домашніх господарств», де враховується діяльність членів родини як роботодавців для обслуговуючого персоналу, такого як гувернантки, кухарі, шофери, прибиральники та ін. Окремим класом враховуються полювання, збирання плодів, ведення господарства, забезпечення житлом і виробництво одягу й

інших товарів домашнім господарством для власних потреб. Тобто, є можливість певним чином врахувати і неформальний сектор економіки.

Аналіз галузевої структури господарства ґрунтується на вивченні економічних **пропорцій** – співвідношення елементів структури (укрупнених галузей, секторів тощо). Я. Олійник, А. Степаненко, А. Голюков виділяють наступні пропорції: відтворювальні, галузеві, територіальні та зовнішньоекономічні. Пропорції дозволяють оцінити сучасність, прогресивність структури, а також виявити проблеми розвитку господарства. Для виявлення диспропорцій доцільно скористатись секторальним поділом. **Сектор** – це велика частина економіки, для якої властиві певні суттєві характеристики.

Найчастіше використовуються наступні поділи на сектори (рис. 5.2):

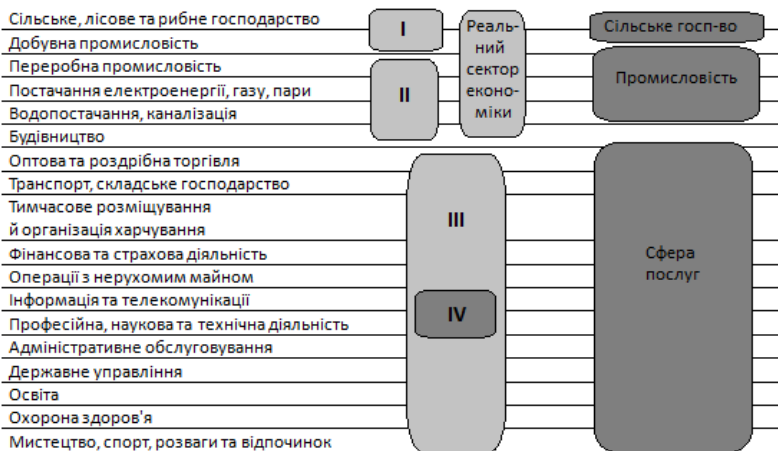

Рис. 5.2 Основні господарські пропорції на основі КВЕД (складено автором за [2], [8])

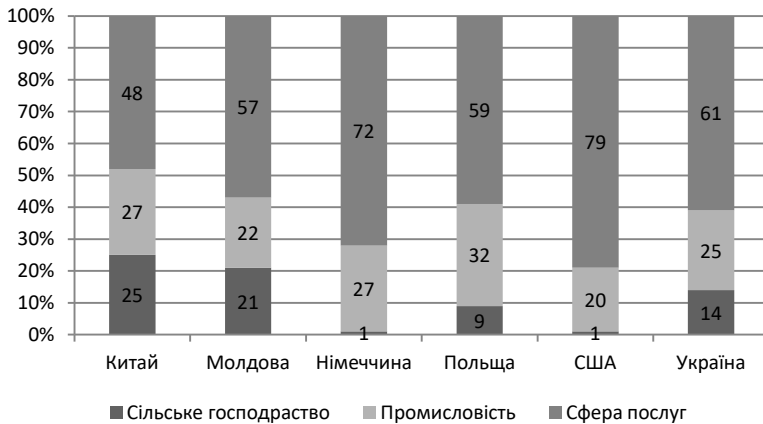
➤ виробництво товарів (реальний сектор економіки) та сфера послуг;

- первинний, вторинний та третинний сектори економіки;
- сектор особистого споживання; інноваційно-інвестиційний; паливно-сировинний і сектор обігу та управління.

Пропорція між **реальним сектором та сектором послуг** відображає на якому етапі переходу до постіндустріальної економіки перебуває країна чи регіон. Реальний сектор об'єднує види діяльності, що мають кінцевою метою виробництво матеріальних благ. Відповідно, до нього входять сільське, лісове, рибне господарство, промисловість (видобувна та переробна), виробництво і постачання електричної енергії, газу, води, кондиційованого повітря, поводження з відходами, а також будівництво. В радянський період цей сектор мав назву виробнича сфера, а альтернативна назва зараз - матеріальне виробництво. Даний сектор досить стрімко скорочується у розвинених країнах світу і складає у США та європейських країнах 20-25% ВВП.

Сфера послуг об'єднує більшу частину видів діяльності і суттєво переважає матеріальне виробництво як за зайнятістю населення, так і створеною вартістю. Але такі пропорції склались відносно недавно. Якщо взяти за приклад Україну, то у 1960 році близько 50% працюючого населення було зайнято у сільському господарстві, а 30% - у промисловості і будівництві. Відповідно, на сферу послуг припадало дещо більше ніж 20% зайнятої робочої сили. Стрімка індустріалізація вже у 1970 році вивела промисловість на перше місце за часткою зайнятих, також зростала і сфера послуг за рахунок освіти, охорони здоров'я, науки та наукового обслуговування. У 1990 році частка промисловості досягла максимуму (близько 40%) та зрівнялась зі сферою послуг за часткою зайнятості. Після здобуття незалежності в країні почався розвиток ринкових відносин, а також національне господарство стало більш глобалізованим, що і зумовило поступовий перехід до постіндустріальної економіки. Станом на 2019 р. сфера послуг складає 61% за

показником зайнятості і зростання частки цього сектору продовжується (рис. 5.3).

**Рис. 5.3 Структура зайнятості за обраними країнами (2019 р.)
(побудовано автором за даними Світового банку)**

Більш наочно трансформації структури господарства показує поділ на первинний, вторинний та третинний сектори. До **первинного сектору** відносяться сировинні галузі (сільське, лісове, рибне господарство та видобувна промисловість). Їх значна частка в загальній доданій вартості є індикатором низької науко- та капіталоємності виробництва. Надмірний розвиток цього сектору знижує національне багатство і не дозволяє при цьому отримати значні прибутки, хоча, звісно і у цих галузях можуть бути інноваційні та капіталомісткі виробництва. **Вторинний сектор** економіки включає переробну промисловість та будівництво. Він відіграє важливу роль, оскільки передбачає розвиток інфраструктури (водо-, електро-, тепlopостачання, поводження з відходами та ін. виробництва), а також наукомістких видів діяльності (машинобудування, хімічна промисловість, електроенергетика та ін.). Вони забезпечують господарство основними засобами, дозволяють формувати та

розвивати науково-технічний потенціал країни. **Третинний сектор** представлений сферою послуг. Він є дуже неоднорідним і включає як традиційні послуги (торгівля, побутове обслуговування, ремонт), так і новітні галузі, що виступають індикатором високого рівня розвитку країни. Останнім часом в третинному секторі окремо виділяються інформаційні комунікації та наукова діяльність під назвою **четвертинний сектор**. Ці галузі представляють передній край розвитку сучасних технологій та виконують важливе завдання підвищення ефективності всієї економіки.

Можна говорити про приблизні співвідношення секторів для розвинених країн за часткою ВВП або зайнятого населення. Так, у первинному секторі в останні роки зайнято не більше 6-7% працюючих, а у вторинному – 22-25%. Відповідно, на сферу послуг припадає 70-75%. Слід однак зауважити, що коливання можуть бути значними та залежати від ресурсного потенціалу країни, історичних особливостей її розвитку. Наприклад, в Австралії вторинний сектор традиційно не є високорозвиненим (країна спеціалізується на сировинних галузях – рослинництво, тваринництво, видобуток корисних копалин), але сфера послуг за своєю часткою та представленістю четвертинного сектору відповідає розвиненим країнам, до яких вона і відноситься.

Для країн та регіонів, що ще не перейшли до постіндустріального етапу розвитку, важливими залишаються пропорції між **промисловістю та сільським господарством**. Суттєве переважання сільського господарства над промисловістю свідчить про аграрну структуру, а зворотні співвідношення – про індустріальну. При паритетних частках структура може бути індустріально-аграрною або аграрно-індустріальною, що характерно, наприклад, для Китаю. Більшість постсоціалістичних країн відзначаються суттєвим переважанням сфери послуг (на рівні 60%), але все ж і значними частками аграрного сектору та промисловості. В більшій мірі постіндустріальні тенденції в цій групі країн прослідковуються, якщо аналізувати пропорції за показником валової доданої

вартості (ВДВ). Так, у 2019 році в сільському господарстві України було зайнято 14% від загальної кількості, але було створено лише 10,8% ВДВ, що говорить про резерви підвищення продуктивності праці та перспективи вивільнення робочої сили з цієї галузі.

Серед інших пропорцій господарства можна назвати співвідношення **інвестиційного та споживчого комплексів**. До інвестиційного комплексу відносяться виробництва, що виробляють засоби виробництва. За часів планової економіки такі види діяльності називали групою «А»: металургія, важке машинобудування, хімічна промисловість, виробництво будівельних матеріалів. Рівень розвитку даного комплексу галузей впливає на ефективність та сучасність економіки в цілому. Споживчий комплекс (галузі групи «Б») виробляє продукцію для кінцевого споживання: продукти харчування, одяг, взуття, побутові прилади тощо. Його роль полягає у забезпеченні потреб населення, підвищенні якості життя в країні. В СРСР пропорція між даними комплексами була на користь важкої індустрії: галузі групи «А» виробляли у 2 рази більше продукції порівняно за галузями групи «Б». В розвинених країнах ситуація протилежна і продукції для кінцевого споживання виробляється вдвічі більше порівняно із засобами виробництва. В усіх пострадянських країнах пропорція залишається несприятливою, оскільки найбільш конкурентними в умовах відкритої глобалізованої економіки залишились металургія, хімічна промисловість, електроенергетика, а легка промисловість, приладобудування та ін. галузі споживчого комплексу суттєво зменшили виробництво на тлі імпорту даних товарів.

Територіальна структура господарства (за Я. Олійником, А. Степаненком, А. Голиковим) - це співвідношення між просторовими елементами господарства, які виконують певну функцію в розвитку економіко-географічного утворення і виражають регіональні пропорції та стан територіального поділу праці. В радянській школі економічної географії дане поняття

розроблялось І. Маєргойзом, Г. Лаппо, М. Паламарчуком та ін. В основі поділу господарства на цілісні частини (елементи структури) лежать виробничі, соціальні, управлінські, природно-господарські та ін. зв'язки. Тісні зв'язки забезпечують цілісність таких елементів структури як центр, вузол, агломерація, район. Якщо виробництво, система розселення, об'єкти інфраструктури формують єдність – виділення елементів територіальної структури не є неоднозначним, а структура може бути охарактеризована як сформована.

За І. Маєргойзом виділяється три форми територіальної структури господарства: інтегрально-просторова (на основі аналізу всіх галузей господарства); територіально-галузева (на основі вивчення особливостей розміщення підприємств однієї галузі); лінійно-мережива (являє собою єдність економічних центрів та вісей розвитку). Виділення лінійно-мереживної структури знайшло подальший розвиток у концепції опорного каркасу Г. Лаппо. За конфігурацією опорного каркасу було запропоновано виділяти п'ять типів територіальної структури, які з часом були доповнені.

В умовах ринкової економіки суттєво розширилась палітра елементів територіальної структури. Захарченко В. та Захарченко С. використовують поняття **форми просторової організації економіки (ФПОЕ)** як множини економічних об'єктів та інтеграційних зв'язків між ними. Більшість ФПОЕ мають особливості розміщення залежно від конфігурації та масштабу (просторового поширення). Елементарними точковими формами є підприємства та стартапи. Але науковцями також виділяються такі складні та масштабні форми як економічні райони та регіони (рис. 5.4). Для кожної країни характерний свій набір ФПОЕ залежно від рівня розвитку інноваційної діяльності, глобалізації економіки, пріоритетів державної регіональної політики та інших чинників.

Структура господарства змінюється під впливом розвитку техніки та технологій, політичних і економічних криз та інших чинників. Відповідно, відбуваються **трансформаційні зміни в**

господарстві, що відбиваються на основних галузевих та територіальних пропорціях. Галузева структура є досить динамічною (суттєві зміни можуть статись за декілька десятиліть), а територіальна характеризується більшою інерційністю. Це обумовлено тим, що більшість економічних центрів потребують інфраструктури, яка будується на тривалий період. Тому, навіть втративши динаміку розвитку, економічні райони, агломерації, міста намагаються адаптуватись та, змінюючи функції, продовжити використання фізичного капіталу.

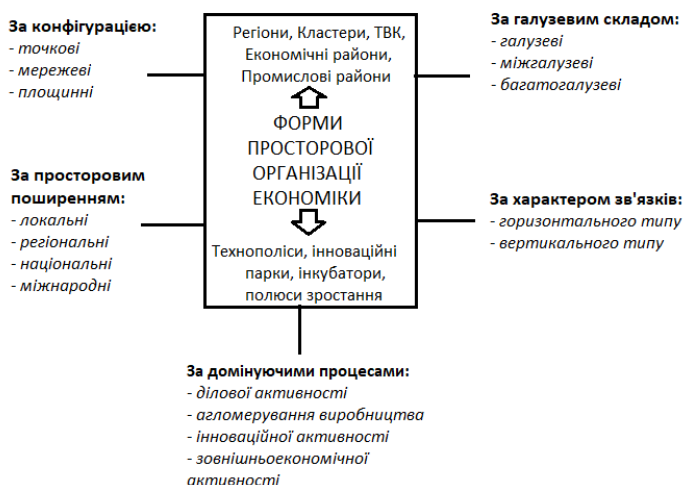

Рис. 5.4. Форми просторової організації економіки (побудовано автором за [4])

Початок другого десятиліття ХХ століття характеризується нестабільністю та структурними трансформаціями, оскільки світ відчуває вплив четвертої промислової революції, гостроту екологічних та соціальних проблем. Виходячи з структурних

особливостей господарства можна говорити про ключові сучасні тенденції його розвитку.

Першою характерною рисою є **глобалізація економічного розвитку**, що проявляється у зростанні частки міжнародної торгівлі та формуванні глобальних ланцюгів вартості. Тобто, до створення готового продукту часто залучені країни різних континентів та частин світу. Сировина виробляється в країнах, багатих на природні ресурси, переробна ланка – країнах та регіонах з низькою вартістю робочої сили, а розробка, брендинг та управління – у розвинених країнах, з високим рівнем розвитку освіти та четвертинного сектору економіки. У кожному окремому випадку географічне «розривання» ланцюга вартості має свої причини – висока вартість робочої сили на етапі виробництва готового продукту, низька собівартість сировини у окремих регіонах, низька вартість транспортних витрат, жорсткі екологічні умови у певних країнах тощо. Більшість економістів поширення глобальних ланцюгів створення вартості вважають економічно виправданим процесом зумовленим глобалізацією. Але існують і суттєві ризики, наприклад, у випадку формування технологічної залежності партнерів по виробничих зв'язках і небезпека втратити постачальника через політичні конфлікти, стихійне лихо чи ін.

Глобалізація економіки – процес, що є чутливим до впливу різних чинників (темтів науково-технічного прогресу, політичних та економічних криз, екологічної ситуації та ін.). Періодом стрімкого розвитку глобалізаційних процесів була гіперглобалізація, що розпочалась у 90-х роках під впливом падіння комуністичних режимів та залучення до світового господарства новоутворених країн. Після кризи 2008 року спостерігається певний спад на тлі зростання економіки Китаю. Зміни у глобалізаційних процесах відбулись і через пандемію COVID-19: було введено обмеження руху населення між країнами, через кризові явища, порушились виробничі ланцюги. Як наслідок - окремі європейські країни почали повертати

виробничі потужності з Китаю та інших країн Південно-Східної Азії.

Другою рисою є **терціалізація економіки**, що проявляється у швидкому розвитку сфери послуг (тренд постіндустріалізації економіки). Основною ознакою стало зростання третинного сектору, відтік у цей сектор робочої сили та капіталу. Потужним рушієм процесу стали інформаційні технології, розвиток Інтернету та науки. Тобто, сфера послуг розширилась за рахунок виникнення нових видів діяльності і суттєвої модернізації традиційних послуг (наприклад, торгівлі). Також відбувається дематеріалізація виробництва – послуги поширюються у реальний сектор економіки. Так, витрати виробництва включають у себе післяпродажне обслуговування, маркетинг, наукові дослідження та іншу діяльність, прямо не пов'язану зі створенням продукту. Таким чином відбувається паралельне зростання як послуг населенню, так і виробництву. Постіндустріалізація як глобальний процес розпочалась у розвинених країнах і зараз активно триває у країнах середнього рівня розвитку, в тому числі посткомуністичних.

У просторовому вимірі все більшого прояву набуває **соціально-економічна поляризація**, що відбувається на тлі швидкої урбанізації. На різних ієрархічних рівнях зростає нерівність між центральними територіями (міста, країни та регіони – лідери) та периферіями (країни, що розвиваються, сільські, слабкорозвинені, віддалені території). Є певні особливості прояву просторової соціально-економічної поляризації у країнах, що розвиваються та розвинених країнах. Наприклад, К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева, аналізуючи поляризацію в Україні, відзначають зростання диференціації регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку. Стабільне економічне зростання демонструє Київ та окремі обласні центри, а значна частина території є соціально-економічно вразливою з ознаками депресивності. Поляризація проявляється за наступними напрямками: урбанізована територія та сільська місцевість, столиця та решта регіонів, між регіонами,

великі, малі міста та сільські поселення. На глобальному рівні можна говорити про зростання розривів економічного розвитку між багатими країнами та найбіднішими.

Серед актуальних трендів виділяється **екологізація виробництва**, що обумовлено загостренням екологічних проблем та дефіцитом ресурсів розвитку суспільства. Діяльність міжнародних організацій, урядів, громадськості зумовило досягнення домовленостей щодо зменшення антропогенного впливу на навколишнє середовище. Вже зараз це суттєво впливає не розміщення виробництва. Розвинені країни ввели обмеження на викиди небезпечних речовин у навколишнє середовище, захоронення відходів. Прийняті нові стандарти ведення сільського та лісового господарства, вилову риби, видобутку корисних копалин. Внаслідок цього, найбільш агресивні виробництва перенесено у країни, що розвиваються. Це не вирішує екологічну проблему у глобальному вимірі, оскільки кліматичні зміни впливають на життєдіяльність населення всієї планети. На сьогодні розроблено ряд теорій та концепцій, що формують сучасну екологічну політику: концепція сталого розвитку, циркулярної економіки, зеленої економіки та ін. Теоретичні основи закладено членами Римського клубу: Д. Медоузом, А. Печчеї, Г. Дейлі та ін.

Екологізація виробництва проявляється у:

- вдосконаленні технологій з урахуванням більш жорстких екологічних стандартів; це призводить до зростання витрат виробництва на наукові розробки, більш жорсткої конкуренції виробників;
- розвитку нових галузей і виробництв, що замінять агресивні та екологічно небезпечні, а саме відновлювальної енергетики, сектору перероблення відходів, органічного землеробства, сталого туризму, лісового господарства та ін.;
- вдосконаленні територіальної структури господарства з метою зменшення негативного впливу потенційно

небезпечних та екологічно агресивних виробництв на життєдіяльність населення.

Література:

1. Алаєв Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018.
3. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997.
4. Захарченко В.І., Захарченко С.В. Форми просторової організації економіки: типологія та особливості розвитку (український контекст) // Український географічний журнал. – 2021. - № 2. – С. 57-69.
5. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987.
6. Мезенцев К.В., Підгрушний Г.П., Мезенцева Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. – К., 2014.
7. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна та соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998.
8. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015.
9. Сіденко В.Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України // Економіка і прогнозування. – 2018. - № 2. – С. 7-29.

10.Subramanian A., Martin K. The hyperglobalization of trade and its future // Towards a better global economy.- Oxford University Press, 2013. – P. 216-289.

11.World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography. World Bank. World Bank. 2009. – Режим доступа: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5991>.

Тема 12. Географія інноваційної діяльності

Інноваційна діяльність - діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг. Ключова роль інновацій в економічному зростанні була обґрунтована економістом австрійського походження Й. Шумпетером. Він розумів інновації як використання наявних джерел у нові способи і розрізняв чотири основних шляхи впровадження інновацій: розроблення нових продуктів, нових джерел сировини, нових технологій, нової організації промислового виробництва та відкриття нових ринків.

Інновації, що впроваджуються на підприємстві Й. Шумпетер пов'язав з динамікою економічного розвитку. Саме пошук нових, більш ефективних виробничих процесів рухає науково-технічний прогрес та забезпечує економічне зростання. Особлива роль у цьому процесі відводиться підприємству, що за своєю суттю є діяльністю суб'єктів господарювання по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку. Основним стимулом підприємця для проведення інноваційної діяльності є отримання прибутку. Працюючи в умовах конкуренції та прагнучи максимізувати прибуток, підприємці комбінують фактори виробництва та використовують різні шляхи інновацій. Успішність цього процесу залежить принаймні від двох чинників:

- доступу до фінансових ресурсів (може бути реалізовано через кредити, залучення власних ресурсів підприємств, державне фінансування, гранти тощо);
- рівня розвитку технічних знань для розроблення нових продуктів і вдосконалення виробництва (на нинішньому етапі суспільного розвитку наука є професійною діяльністю, що потребує належного фінансування та організації).

Інноваційний процес є досить складним та тривалим і передбачає проходження певних організаційних етапів, що

загалом формують **інноваційний цикл**. У класичному вигляді інноваційний цикл складається з етапів: фундаментальні, прикладні дослідження, конструкторські розробки, технологічне освоєння, виробництво. Циклічність інновацій також є одним із здобутків Й. Шумптера. Вона має прояв як на макро- та і макрорівні. На рівні підприємства (рис. 12.1) інновація починається з вкладання коштів у новий продукт (технологію, сировину, тощо).

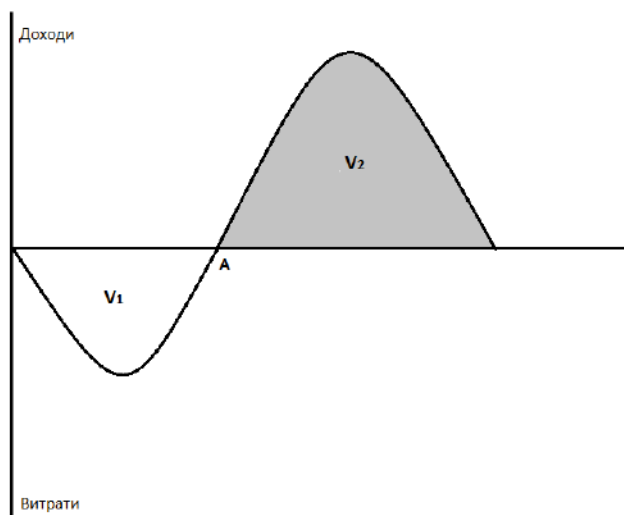

Рис. 12.1 Схема елементарного інноваційного циклу
(складено автором за [10])

Перша хвиля інноваційного циклу є витратною і для її проходження необхідно або вивести частину ресурсу з поточного виробництва або використати кредит. Основні види робіт: наукова розробка, документація, підготовка до впровадження, тестування. На рисунку всі витрати першої хвилі відповідають площі фігури V_1 . Друга хвиля бере початок від точки А і показує отримання доходів від запровадженої інновації. За умови

успішності на ринку, інновація забезпечує зростання доходів. Тривалість цього процесу може бути різною та залежить від особливості галузі, в якій працює підприємство, ситуації на ринку тощо. Якщо інновація поширюється на суміжні виробництва, то може бути її широке впровадження, що суттєво продовжить «життя інновації». Теорія циклічності економічного розвитку говорить про те, що інновація з часом старішає та вичерпує себе. Таким чином, витрати V_1 у майбутньому дозволяють отримати прибутки V_2 . Ефективна інноваційна діяльність вимагає суттєвого переважання величини V_2 над V_1 , оскільки частина різниці має бути спрямована у фінансову сферу на повернення кредитних коштів.

На макроекономічному рівні цикли Й.Шумпетера зіставляються з довгими хвилями М. Кондратьєва та С. Кузнеца. Саме явище циклічності пов'язує інноваційну діяльність з економічним зростанням і даний зв'язок залишається актуальним і в умовах постфордизму та домінування в економіці сфери послуг.

Національні інноваційні цикли дозволяють формувати національні інноваційні системи. Поняття національної інноваційної системи (НІС) введено у науковий обіг К. Фріманом. Воно означає комплекс дій з розвитку технологічної політики, здатної забезпечити економічний успіх країни. Як і інші системи, НІС складається з компонентів:

- наукових установ;
- інноваційного підприємництва;
- інноваційної інфраструктури;
- фінансових установ;
- державних інститутів.

Наукові установи проводять наукову або науково-технічну діяльність. Вони розрізняються за формою власності, величиною наукового потенціалу, спрямуванням наукових розробок (за класифікацією наук). Прийнято поділяти науку на сектори: державний, підприємницький, сектор вищої освіти, приватний неприбутковий. В основі цієї сучасної класифікації лежить

ознака джерела фінансування наукових досліджень. Державний сектор включає академії наук та галузеві інститути, що проводять дослідження для розвитку певного сектору економіки і знаходяться у підпорядкуванні міністерств і відомств. Підприємницький сектор об'єднує дослідні підрозділи, що працюють на виробництвах. Сектор вищої освіти представляє заклади вищої освіти, що традиційно виступають осередками наукових досліджень. Дослідження проводяться як за державні кошти, так і залучені за рахунок міжнародних грантів та госпдоговірних замовлень.

Також наукові дослідження поділяються на фундаментальні та прикладні. **Фундаментальна наука** виробляє наукові знання – теорії, закони, закономірності розвитку природи та суспільства. Стимулом проведення фундаментальних досліджень є науковий інтерес дослідника та логіка наукового поступу. Можна сказати, що наука розвивається за своїми законами, але при цьому потребує підтримки та стабільного фінансування. Практичне значення розроблених теорій спочатку оцінити важко: деякі відкриття швидко знаходять використання і сприяють економічному зростанню, інші лише закладають основу для подальшого розвитку науки та техніки. Історія розвитку наукових досліджень говорить про те, що без фундаментальних досліджень неможливо реалізовувати наступний етап – прикладні дослідження. Тому відповідальність за розвиток фундаментальної науки має взяти на себе держава, підтримуючи та розвиваючи національні академії наук та класичні університети.

Прикладні дослідження проводяться з метою отримання практичного результату: розроблення нових продуктів, пошуку корисних копалин, винайдення нових методів виробництва, управління тощо. Прикладні дослідження можуть проводитись у різних секторах науки: це може бути реалізована теоретична ідея після проведення фундаментального дослідження або виконана на підприємстві розробка нової технології. На основі прикладних досліджень проводяться науково-технічні розробки:

процедури, що передують безпосередньому впровадженню наукових досліджень у виробництво.

В НІС наукові дослідження виконують важливу роль і їх фінансування має бути на належному рівні. Вкладаючи значні кошти у наукові розробки, держави закладають майбутнє лідерство на тривалий період. Це можна прослідкувати на прикладі Японії, Південної Кореї, США та інших розвинених країн. Так, у період 1975-95 рр. темпи зростання витрат на наукові дослідження в країнах Організації економічного співробітництва і розвитку були втричі вищі за темпи зростання виробництва продукції, що створило основу для п'ятого та шостого технологічного укладів. Для оцінювання пріоритетності науки в національній економіці використовується показник **наукомісткості ВВП**, що являє собою частку валових внутрішніх витрат країни на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки (рис. 12.2).

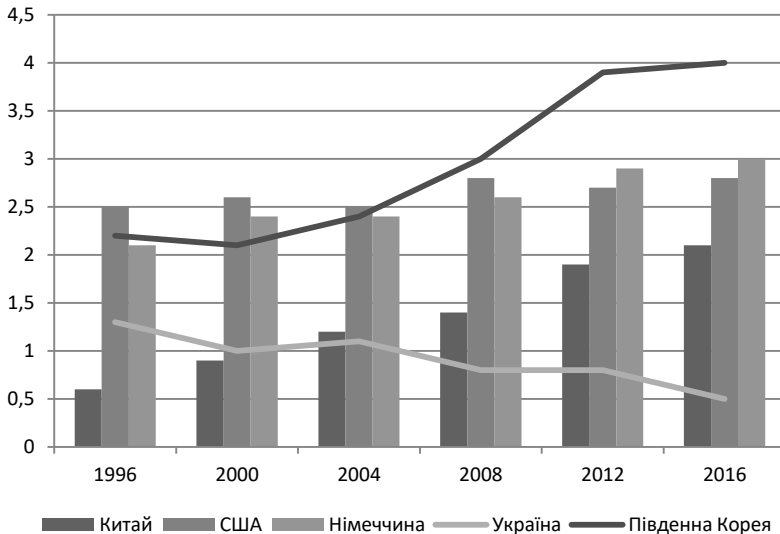

Рис. 12.2 Наукомісткість ВВП окремих країн за 1996-2016 рр. (%)
(складено автором на основі даних Світового банку)

З рисунку видно, що розвинені країни (США, Німеччина) витрачають на наукові дослідження 2-3% ВВП і ця частка є сталою, оскільки країни вже досягли високих показників розвитку науки і цей рівень витрат достатній для утримання лідерства на світовому ринку технологій та інновацій. Суттєва динаміка характерна для країн, що стрімко розвиваються – Китаю та Південної Кореї. До 2012 р. Південна Корея стрімко нарощувала науковий потенціал, в останні ж роки витрати стабілізувались на дуже високому рівні (4% ВВП країни). На фоні цих показників показовим є регрес пострадянських країн та особливо України, яка зараз витрачає на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки менше 1% ВВП, що є критичним та створює ризики безповоротної втрати наукового потенціалу, набутого за часів СРСР.

Інноваційне підприємництво представлене суб'єктами підприємницької діяльності, що вкладають кошти у наукові розробки та у кінцевій продукції яких домінує інноваційна. Різні галузі економіки мають різний потенціал впровадження інновацій. Так, найбільш інноваційний продукт виробляють підприємства точного машинобудування (виробництво комп'ютерної техніки, обладнання для мобільного зв'язку та Інтернету), приладобудування, автомобілебудування, розробка програмного забезпечення, ракетно-космічне виробництво, фармацевтична промисловість та ін.

В економіці інноваційної діяльності використовується поняття *наукомісткості виробництва* – частки витрат підприємства на наукові розробки у загальному обсязі витрат виробництва. На сьогоднішній день, в багатьох галузях частка наукових розробок зростає, але наукомісткими називають виробництва з часткою витрат не менше 3-4%. Організація економічного співробітництва і розвитку використовує трьохрівневу класифікацію виробництв: високо-, середньо- та низько технологічні за рівнем наукомісткості. Найменш технологічними є традиційні галузі: виробництво харчових

продуктів, текстильне виробництво, деревообробка (менше 1% оборотних коштів витрачається на наукові дослідження).

Іншими виміром інноваційності підприємництва є частка інноваційно активних підприємств в економіці. 70-80% підприємств розвинених країн Європи впроваджують інновації, і це можуть бути як високо- так і низьктехнологічні галузі, в яких також є потенціал запровадження нових технологій (GPS-системи, штучний інтелект тощо). Для порівняння: в Україні останніми роками даний показник коливається на рівні 12-15%.

Інноваційну інфраструктуру НІС формують технопарки, інноваційні центри, бізнес-інкубатори. Технологічні парки є об'єднанням учасників на договірній основі для створення та виконання проектів з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної продукції на світовому ринку. Технологічні парки отримують певну підтримку з боку держави та мають стимулювати інноваційний процес в пріоритетних галузях. На відміну від технологічних парків, бізнес-інкубатори не мають чітко визначеного інноваційного спрямування, а сприяють розвитку підприємництва у певному регіоні. Це апробована та ефективна форма стимулювання розвитку малого бізнесу, що на початковому етапі запровадження потребує державного фінансування. Загалом, сучасних форм організації інноваційної діяльності виділяється досить багато: технологічні платформи, інноваційні кластери, наукові парки та ін. Їх спільною рисою є підтримка наукової та інноваційної діяльності, розвиток креативних індустрій.

З розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій все більшого значення набуває *«м'яка інфраструктура» інноваційної діяльності* – організаційні процедури, що стимулюють наукові розробки та суттєво спрощують впровадження інновацій в умовах мереживої економіки. На відміну від традиційних форм (інноваційні центри, кластери, технопарки), «м'яка інфраструктура» може бути представлена як краудсорсінг, партнерства, мережеві співтовариства. Для її

розвитку необхідно збільшити економічні права людини в сфері інновацій (авторське право, брендинг, патенти, організаційні ноу-хау тощо) та послабити державний контроль.

Фінансування інноваційної діяльності здійснюється з різних джерел: державних та місцевих бюджетів, коштів підприємств, кредитів. У більшості розвинених країнах частка державного фінансування є помірною (на рівні 0,7-0,8% ВВП), решту забезпечують великі компанії та фінансові фонди. Найбільш економічно успішні інноваційні проекти фінансуються з венчурних фондів. Венчурні фонди – інвестиційні організації, що вкладають кошти у найбільш ризикові технологічні стартапи. Займаючись кредитуванням наукових розробок, ці організації ризикують втратити капіталовкладення (на ранніх стадіях розробки 90% стартапів банкрутують), але окремі підприємства, що отримали підтримку венчурних фондів, можуть стати високоприбутковими. Найвища частка венчурного капіталу у США (0,4% ВВП), що створює передумови для конкурентоспроможності розробок американських інноваційних підприємств.

Державне регулювання інноваційної діяльності на ранніх етапах формування НІС є необхідним. Держава формує інноваційно-інвестиційну політику, комплексно працюючи в наступних ключових напрямках:

- формування нормативно-правової бази щодо захисту прав інтелектуальної власності, впровадження механізму трансферу наукових розробок у виробництво;
- визначення пріоритетних напрямів наукових досліджень;
- формування системи підтримки молодих вчених;
- розвиток системи вищої освіти, підвищення її якості;
- стимулювання інноваційної активності підприємств, в тому числі малого бізнесу.

На сучасному етапі економічного і технологічного розвитку нові інструменти стимулювання інноваційної діяльності розробляються і поширюються досить швидко. Так, з 2020 року у ЄС почалась реалізація концепції **Смарт-спеціалізації регіонів**.

Смарт-спеціалізація (розумна спеціалізація) покликана поєднати галузевий та територіальний підхід до державної регіональної політики. Відповідно до концепції, регіони мають розвивати економічні напрями, що є перспективними з точки зору інноваційного розвитку. Основними принципами успішної реалізації смарт-спеціалізації є:

- виділення виду діяльності, що має скласти основу (ядро) розумної спеціалізації; інші (технологічно пов'язані) галузі також отримають поштовх до розвитку;
- високий рівень інноваційності та перспективності виду діяльності (попередня робота управлінців має бути спрямована на передбачення перспективності інноваційних ідей);
- гнучкість та варіативність; проявляється у тому, що смарт-спеціалізація не визначається на тривалий період і може уточнюватись, або суттєво змінюватись залежно від ситуації в регіоні, розвитку технологій та інших чинників;
- партнерство з місцевими громадами, підприємствами, кооперативами і ін. структурами; смарт-спеціалізація не має обмежуватись впливом на економіку, але і змінювати суспільне життя, модернізуючи його.

М. Барановський, аналізуючи методіку визначення смарт-спеціалізації, яка розроблена експертами Європейської комісії (Platform S3), наводить перелік видів діяльності для регіонів України, що є більш актуальними, ніж традиційна спеціалізація, що мала чітко виражений виробничий характер. Серед інноваційних видів діяльності планується розвиток ІТ-інновацій в аграрній сфері, стала туристична діяльність, створення високоінтелектуальних та креативних індустрій, фармацевтична та біофармацевтична промисловість, аерокосмічні технології, виробництво військової техніки та ін.

Розміщення наукової та інноваційної діяльності має певні закономірності. Перш за все, слід відзначити високий рівень *концентрації науки*. В глобальному вимірі це має прояв у тому, що основна частина наукових розробок, інститутів, кадровий

потенціал припадає на декілька країн світу: США, Японію, Велику Британію, Німеччину, Південну Корею, Францію та ін. великі розвинені країни. Вони займають передові позиції в декількох наукових напрямках, розвивають як фундаментальну, так і прикладну науку. Їх лідерство обумовлено високим рівнем витрат на наукові дослідження та системною державною політикою нарощення інноваційного потенціалу. Країни з середнім рівнем розвитку (країни Центральної Європи, найбільш розвинені країни Латинської Америки, малі країни Європи) через невеликий науковий потенціал мають спеціалізацію у науковій діяльності – певну нішу, утримування якої дозволяє залишатись технологічно конкурентними. Більшість же країн світу, що розвиваються скоріше сприймають інновації, ніж є їх розробниками. НІС є слабкими і виконують переважно освітню та просвітницьку функції.

На національному рівні розміщення наукових установ залежить від ряду чинників: історичних передумов, економічної ситуації, виробничої спеціалізації країни. Фундаментальна наука (академічні інститути, заклади вищої освіти) розміщується у великих містах та столицях держав. Ефект столичності полягає у тому, що в столиці формується унікальне знання середовище через розміщення провідних наукових установ, культурних закладів, також з метою отримання вищої освіти до столиць щорічно приїжджає мотивована молодь. Саме через це найбільшими науковими центрами залишаються Лондон, Париж, Берлін, Відень та ін. Але є і інші територіальні форми – наприклад розвиток освіти та науки у невеличких містечках, часто передмістях великих мегаполісів – Кембриджі, Оксфордї, Стендфордї, Нью-Гейвені та ін.

Прикладна наука має тісний зв'язок з виробничою діяльністю і тяжіє до виробничих потужностей – провідних підприємств галузі. Саме тому, провідним науковим центром з ракетно-космічних технологій в Україні є м. Дніпро, де розміщено Південний машинобудівний завод. Особливо такі територіальні прив'язки бути чітко виражені за часів СРСР, коли

наукові установи розміщувались згідно довгострокових планів розвитку. За ринкової економіки наукові центри та інноваційні виробництва сформували сучасну форму територіальної організації – інноваційні кластери. Інноваційний кластер – це об'єднання підприємств, наукових, освітніх установ та інших суміжних організацій з метою підвищення ефективності використання наукового потенціалу.

Кластеризація економіки розвинених країн відбулась на тлі формування економіки знань. В США кластери розвивались поблизу великих університетів: в середині ХХ ст. виникла Кремнієва долина (район Стенфордського університету) як приклад ефективної співпраці традиційних наукових центрів та малого бізнесу. На початку ХХІ століття в США працювало більше 300 кластерів. ЄС цілеспрямовано розвиває кластерну політику. У 2007 році було схвалено Європейський кластерний меморандум, а через рік проведено конференцію з цього питання. Кожна європейська країна формує свою політику щодо стимулювання створення кластерів: у Франції процес є більш централізованим, в інших країнах об'єднання підприємств у кластер відбувається з використанням ринкових механізмів.

Іншими формами територіальної організації інноваційної діяльності є:

➤ **технополіси** – території високої концентрації наукової діяльності та виробництва, що залучені на всіх етапах інноваційного циклу;

➤ **наукові парки** – створені на базі навчального закладу (університету чи інституту) структури, що мають на меті впровадження розробок наукових співробітників, викладачів та студентів;

➤ **технологічні парки та інноваційні центри** - створюються на основі інноваційно активних підприємств з залученням венчурного капіталу, мають на меті розробку та впровадження технологічних стартапів;

➤ **спеціалізовані дослідницькі центри** – локалізуються залежно від галузевої прив'язки і є вузькоспрямованими, можуть мати змішане державне та приватне фінансування.

Література:

1. Барановський М.О. Smart-спеціалізація як інструмент активізації розвитку регіонів України // Науковий вісник ХДУ. – Сер. Географічні науки. – 2020. - № 13. – С. 7-15.

2. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

3. Давимука С.А., Федулова Л.І. Теоретико-методологічний дискурс сучасного регіонального інноваційного розвитку // Регіональна економіка. – 2018. - № 1. – С. 5-16.

4. Смаль В.В. Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно-географічного дослідження. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011.

5. Тютюнникова С.В., Фрідман О.А. Національна інноваційна система: сучасні тренди та виклики для України // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – Сер. Міжнародні відносини, Економіка, Країнознавство. Туризм. – 2020. – Вип. 12. – С. 224-232.

6. Benner, M. Smart specialization and institutional context: the role of institutional discovery, change and leapfrogging. *European Planning Studies*, 2019, Vol. 27, No. 9, 1791–1810.

7. Dekkers, Rob, et al. Does Schumpeter still rule? Reflections on the current epoch, *Journal of Innovation Economics & Management*, vol. 13, no. 1, 2014, pp. 7-36.

8. Freeman C. *Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan* / C. Freeman. - London: Pinter, 1987. – 155 p.

9. OECD Science, Technology and Industry Outlook. – Chap. 1.
– Paris: OECD, 2002.

10. Schumpeter J. Business Cycles: a Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process / Joseph Schumpeter
McGraw-Hill Book Company, 1939, 461 p.

Тема 15. Основи регіональної економічної політики

В умовах недосконалої конкуренції та зростання поляризації економічного розвитку держава залишається впливовим суб'єктом більшості економічних процесів. Важливим аргументом необхідності здійснення регіональної політики є територіальні диспропорції. Певна просторова нерівномірність характерна для всіх країн, оскільки завжди існує розрив у рівнях розвитку між містами і агломераціями (центральними частинами країни) з одного боку та аграрними (периферійними) частинами – з іншого. Наприклад, вищі показники економічного розвитку мають північні частини Італії, які традиційно є індустріальними з високим рівнем розвитку техніки та інновацій. Південь Італії має спеціалізацію в сфері сільського господарства та певних галузей сфери послуг.

В розвинених країнах диспропорційність економічного розвитку не є загрозовою, оскільки держава має можливість акумулювати достатньо ресурсів для розвитку інфраструктури та надання соціальних послуг в межах всієї країни. В країнах з середнім і низьким рівнем розвитку, а також тих, що розвиваються в умовах структурних трансформацій, значні територіальні диспропорції можуть стати великою загрозою. Менш розвинені регіони потрапляють у т.зв. пастку бідності. Економісти використовують даний термін, щоб описати ситуацію, у якій бідна людина (господарство, громада, регіон) використовує наявні ресурси для задоволення базових потреб і не має можливості акумулювати їх для розвитку. А. Банерджи констатує, що коли ви маєте достатній дохід, один долар доходів дає вам змогу заробляти більше, ніж один долар. Але якщо ви маєте дохід, менший за цей критичний рівень, тоді один долар відтворює лише долар або навіть менше. Відповідно, якщо регіон потрапив у таку пастку, від потребує зовнішньої допомоги, для того, щоб активізувати економічну активність, відновити надходження інвестицій, організувати виробництво тощо.

Враховуючи вищезазначене, регіональна економічна політика є невід'ємною складовою системи державного управління. Основною **передумовою** її здійснення є необхідність управляти економікою у просторовому аспекті, зменшуючи існуючі диспропорції. Поняття регіональної політики можна розглядати у широкому і вузькому розумінні слова. У широкому розумінні **регіональна політика** є сферою діяльності по управлінню економічним, соціальним і політичним розвитком країни у регіональному аспекті. Вона є складовою частиною національної стратегії соціально-економічного розвитку. У вузькому розумінні регіональна політика розглядається як сукупність організаційних, правових та економічних заходів, які здійснюються суб'єктами регіональної політики у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей.

«Регіональна політика» та «регіональна економічна політика» не є синонімами. Вони різняться як ціле та його складові. Регіональна економічна політика не охоплює всього спектра можливої управлінської діяльності держави (спрямована насамперед на регулювання суспільного виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів і послуг у регіональному вимірі). Використання ж терміну «соціально-економічна регіональна політика» розширює діапазон управлінських дій і майже відповідає терміну «регіональна політика». Загалом, прийнято виділяти види регіональної політики: економічну, соціальну, демографічну, екістичну, екологічну, науково-технічну та ін.

Визначаючи сутність регіональної політики, слід чітко окреслити її суб'єкти та об'єкти. **Суб'єктами** виступають центральні органи влади, а також їх представництва у регіонах. Саме через спільне бачення шляхів вирішення регіональних проблем уповноважені органи законодавчої та виконавчої влади формують нормативно-правову базу та механізм регіональної політики. У Європейському Союзі питання регіональної політики знаходяться у компетенції Європейської

Комісії, Європейського парламенту та Ради ЄС. Для забезпечення єдиних правил здійснення регіональна політика має узгоджуватись з основними положеннями Лісабонського договору та відповідати Стратегічним настановам співтовариства щодо згуртування. Важливим етапом здійснення регіональної політики є співпраця з національними урядами, які готують Рамки національних стратегічних компетенцій, де відображено національні особливості та пропозиції країни до загального плану.

В Україні основними суб'єктами регіональної політики є Президент, Уряд, профільне Міністерство, інші органи влади. В умовах проведення децентралізації влади, а також партнерства при здійсненні регіонального управління, важливо залучати всі зацікавлені сторони до обговорення проблем розвитку регіонів, розроблення ефективних механізмів, прийняття рішень. Для інституційного забезпечення регіональної політики створено консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів - Міжвідомчу координаційну комісію з питань регіонального розвитку, до якої запрошено представників виконавчої влади в регіонах, науковці, представники місцевого самоврядування. В кожному регіоні України створено агенцію регіонального розвитку, що має на меті стимулювання інвестиційної політики, а також налагодження взаємодії та синергії між владою, громадами, інвесторами, грантодавцями та іншими суб'єктами.

Основними **об'єктами** регіональної політики є адміністративно-територіальні одиниці або інші території, виділені з урахуванням особливостей їх розвитку, ролі в територіальному поділі праці, проблем чи загроз сталому соціально-економічному розвитку. Законодавство має чітко визначати критерії, згідно яких територія може отримувати фінансування в рамках програм чи проектів з підтримки соціально-економічного розвитку. У більшості випадків використовується комбінований підхід: адміністративно-територіальні одиниці, що за рівнем соціально-економічного розвитку суттєво відстають від середнього рівня по країні,

отримують допомогу з визначених фондів. Крім того, можуть виділятися спеціальні об'єкти регіональної політики: території, що знаходяться у складних природних умовах (північні, гірські, острівні тощо), прикордонні, старопромислові райони, зони стихійних лих, техногенних катастроф та ін. Певні заходи повинні проводитись і у розвинених регіонах, де необхідно реалізовувати інфраструктурні проекти, вирішувати екологічні проблеми для пришвидшення їх економічного зростання.

В Європейському Союзі основним критерієм для надання регіону допомоги зі структурних фондів є рівень ВВП на 1 жителя (не вище, ніж 75% від середнього рівня по ЄС). Для того, щоб регіони отримували допомогу, кожна країна привела у відповідність свій адміністративно-територіальний устрій з системою NUTS (Номенклатурою територіальних одиниць для статистики). Саме на рівні NUTS-2 передбачено надання допомоги найменш розвиненим регіонам (рис. 15.1). В рамках Політики Згуртування ЄС на період 2021-2027 рр. передбачено фінансування проектів також для перехідних регіонів (які отримували допомогу у попередній період, але зараз мають показники ВВП на 1 ос. в інтервалі 75-90% від середнього рівня по ЄС), а також розвинених регіонів (з рівнем ВВП на 1 ос. вище середньоєвропейського значення).

В Україні у 2005 році було введено поняття депресивної території і визначено критерії віднесення до цієї категорії регіонів, районів та населених пунктів, але даний механізм не дозволив ефективно сприяти подоланню явища депресивності територій. Відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр. змінено підхід щодо законодавчого визначення об'єктів регіональної політики: виділено дев'ять функціональних типів територій, що мають певні особливості та потребують специфічних інструментів та механізмів впливу. З них монофункціональні міста, сільські та гірські території є, можна так сказати, традиційними об'єктами регіональної політики, оскільки їх соціально-економічні проблеми обумовлені природно-географічними та історичними

чинниками, структурною трансформацією економіки. Також виділено території відповідно до загроз територіальної цілісності країни (прикордонні регіони, прикордонні території у несприятливих умовах, тимчасово окуповані території України). В фокусі уваги знаходяться також природоохоронні території.

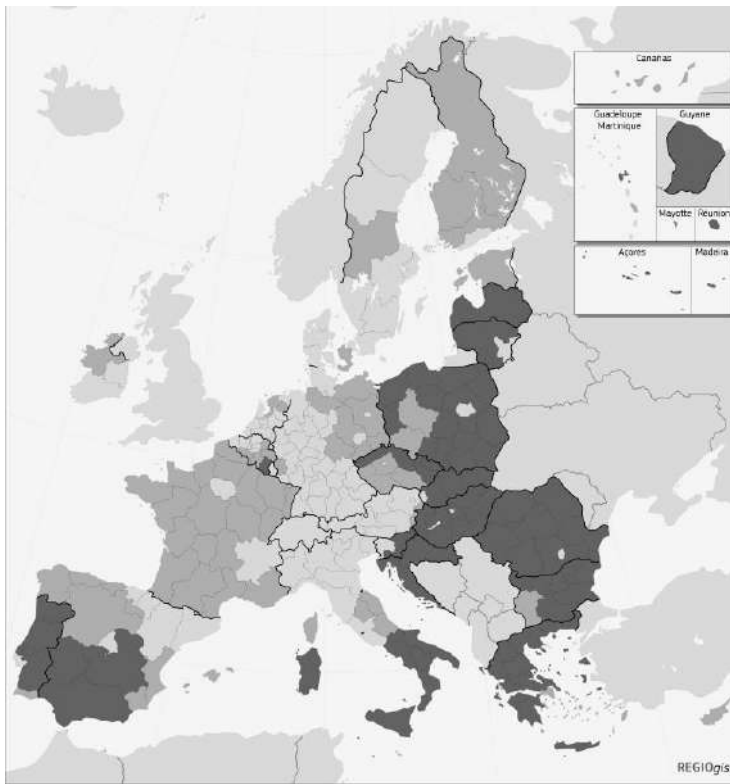

Рис. 15.1 Відповідність регіонів ЄС політиці згуртування 2021-2027 рр. (регіони-бенефіціари допомоги зі структурних фондів показані на картосхемі більш насиченим кольором, джерело: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/how/is-my-region-covered/)

Вирішальне значення при проведенні регіональної політики має формування її концепції, що відповідала б можливостям країни та дозволяла б вирішити найбільш гострі регіональні проблеми. Важливо дати обґрунтовану відповідь на наступні декілька запитань: які території мають отримати найбільшу підтримку з боку держави? Як розподілити ресурси і повноваження між рівнями влади? Які обрати інструменти регіональної політики? Які обрати пріоритети на найближчий програмний період?

Сучасна регіональна наука пропонує два **підходи до регіональної політики**: компенсаційний та конкурентний. Компенсаційний має на меті вирівнювання регіональних диспропорцій шляхом надання допомоги найменш розвиненим регіонам. Підхід прийнято вважати більш традиційним, він близький по суті до кейнсіанства – політики значного втручання держави в економіку. Держава ставить за ціль нівелювати територіальні диспропорції, вбачаючи у них загрозу для подальшого економічного зростання. Основною перевагою підходу є уникнення надмірної просторової поляризації, що може спричинити значну соціальну напругу в суспільстві. Серед недоліків є ресурсозатратність, а також стимулювання патерналістських настроїв регіонів, що отримують державну допомогу.

В умовах неолібералізму нерівномірність регіонального розвитку не розглядається як ключова проблема, а скоріше як логічний наслідок економічного розвитку. Отже, з точки зору конкурентного підходу, регіональна політика держави має бути спрямованою на максимальне використання ресурсного потенціалу територій. При цьому об'єктами регіональної політики можуть бути як розвинені регіони, так і депресивні (аграрні, старопромислові та ін.). Саме такий підхід використовується в ЄС, йому слідує і Україна. Теоретичним підґрунтям конкурентного підходу регіональної політики є теорія використання регіонами їх внутрішнього потенціалу. До складу ресурсного потенціалу регіонів Р. Мартін відносить

соціальний капітал (інституції, відносини, цінності та традиції), людський капітал та інновації як найбільш важливі конкурентні переваги. Слід, однак, зауважити, що саморозвитку регіонів має передувати децентралізація влади, створення місцевих інститутів управління, створення умов для розвитку підприємництва та інших механізмів, що сприятимуть підвищенню ділової активності в регіоні.

Відповідь на друге питання: «Як розподілити ресурси і повноваження між рівнями влади?» суттєво впливає на механізми та інструменти регіональної політики. Чим більш централізованим є управління, тим більше використовуються адміністративні механізми (директивні плани, контроль, пряме держане фінансування регіонів). Сучасним трендом є проведення реформи децентралізації влади. Так, П. Федорів, характеризуючи регіональну політику в Україні, говорить про ризики для громад, що мають недостатній ресурсний потенціал та можливості наповнення місцевих бюджетів. Вихід він вбачає у поєднанні обох підходів: «регіональна політика не має обмежуватися заходами, спрямованими на стимулювання полюсів зростання, а має балансувати нерівності між регіонами за допомогою політик вирівнювання для збереження згуртованості» [9].

Інструменти і пріоритети регіональної політики – це взаємопов'язані поняття, але звісно спочатку необхідно визначити **мету і завдання регіональної політики**. Довгострокова мета була сформульована ще у 2001 році: «це - створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування» (Указ Президента

України «Про концепцію державної регіональної політики» від 25.05.2001 № 341/2001).

Середньо- і короткострокові цілі і завдання формулюються вже залежно від найбільш актуальних загроз і проблем, фінансових можливостей держави, а також загальнодержавних пріоритетів розвитку економіки та суспільства в цілому. В ЄС, як і в Україні, пріоритети і завдання регіональної політики переглядаються раз на 7 років. Так, на період 2021-2027 рр. визначено п'ять ключових напрямів:

- підвищення конкурентоспроможності європейських регіонів;
- перехід до зеленої, низько вуглецевої економіки;
- підвищення мобільності та зв'язаності європейських регіонів і міст;
- підвищення рівня соціального розвитку та інклюзивності;
- сприяння сталому та комплексному розвитку територій всіх типів.

Порівняно з попереднім програмним періодом зменшено кількість пріоритетних напрямів, але вони стали більш широкими та комплексними.

Система цілепокладання регіональної політики України до 2027 року має наступну стрижневу лінію: стратегічна мета – стратегічні цілі – пріоритети – оперативні цілі – завдання. Стратегією визначено три стратегічних цілі:

1. Формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах – відповідає *компенсаційному підходу*, сприяє вирівнюванню рівнів економічного, соціального розвитку, екологічної безпеки регіонів.

2. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів. – відповідає *конкурентному підходу*, формує систему стимулів зростання економіки регіонів.

3. Розбудова ефективного багаторівневого врядування – забезпечує досягнення цілей 1 та 2 на основі взаємодії та

партнерських відносин між центральною владою, органами місцевого самоврядування, громадськістю, іншими суб'єктами.

Якщо говорити про пріоритети регіональної політики, то вони відображають критичні моменти регіонального розвитку на даному історичному етапі, а саме розвиток інфраструктури, зменшення антропогенного тиску на навколишнє середовище, раціональне використання природних ресурсів, підвищення якості надання послуг населенню, охорона культурної спадщини та ін. Реалізація програм та проектів цієї спрямованості має пріоритетне значення в даному програмному періоді.

Механізм та інструменти регіональної політики мають гармоніювати з системою державного управління в цілому. **Передумовами формування ефективного механізму** є збалансована бюджетна політика, ефективно діючі податкова і митна системи. Необхідно, щоб регіони та громади мали стимули для активного залучення інвесторів і нарощення бази оподаткування. Також важливе значення має довіра до органів державної влади, сталість та обґрунтованість рішень у сфері регулювання зовнішньоекономічної діяльності, інноваційно-інвестиційної політики.

Система інструментів і методів регіональної політики включає широку палітру дієвих способів впливу на економіку регіонів. Коротко розглянемо їх класифікацію. Перш за все, всі методи поділяються на економічні (ринкові) та адміністративні (рис. 15.2). Економічні методи впливу стимулюють підприємства функціонувати та розвиватись таким чином, щоб досягались цілі регіональної політики. Сюди відносяться податкові пільги, пільгове кредитування, митні платежі, спрощення амортизації, надання грантів, регулювання цін та ін. Класичним прикладом використання ринкових методів є суттєве зменшення оподаткування на окремих територіях (у т.зв. спеціальних економічних зонах). Це створює конкурентну перевагу порівняно з іншими територіями, залучає інвестиції та загалом сприяє підвищенню ділової активності в регіоні. Інструмент може ефективно працювати за умов сприятливого

інвестиційного клімату в країні в цілому та довіри до державних інститутів.

Рис. 15.2 Система регіональної економічної політики (побудовано автором)

Близькою за ідеєю до спеціальних економічних зон є організаційна форма індустріальних парків, що мають стати центрами економічного зростання, а також розпочати процеси реіндустріалізації у регіонах, що останніми роками втратили значну частку промислового потенціалу. Механізм залучення інвестицій передбачає розвиток необхідної для промислових підприємств інфраструктури (електро-, водопостачання, транспортних шляхів), спрощення дозвільних процедур, а також податкові та митні стимули. Ідея зробити індустріальні парки каталізаторами економічного зростання відповідає теорії полюсів економічного зростання Ф. Перру. Механізм зовнішнього стимулювання ділової активності у населених пунктах зі значним трудовим потенціалом, вільними

промисловими майданчиками вже апробований в Польщі та інших країнах і у 2021 був запроваджений в Україні.

Адміністративні методи впливу мають дещо інші важелі впливу: примус, контроль, обмеження, дозвольні процедури тощо. Важливо не розглядати дані дві групи інструментів як альтернативу, оскільки ефективним є поєднання найбільш доцільних ринкових інструментів з певною адміністративною підтримкою. Серед ключових адміністративних процедур слід виділити моніторинг соціально-економічного розвитку. Він може проводитись з різними цілями: 1) контролювати ефективність регіональної політики через систему індикаторів (дозволяє оцінювати успішність застосування методів регіональної політики в цілому, а також прогрес досягнення окремих цілей); 2) визначати об'єкти регіональної політики – тобто території, що мають найнижчий рівень розвитку і претендують на допомогу з боку держави; 3) оцінювати ефективність роботи інститутів регіональної політики – центральних органів виконавчої влади, місцевих адміністрацій та ін. Моніторинг забезпечує зворотній зв'язок, сприяє більш ефективному оперативному реагуванню на проблеми, що виникають при здійсненні регіональної політики.

Підвищенню ефективності регіональної політики сприяє її інформаційне забезпечення. На нинішньому етапі розвитку інформаційних технологій необхідно не лише забезпечувати органи влади статистичною інформацією, але і розробляти геоінформаційні системи, забезпечувати належний картографічний супровід. Принципами інформаційного забезпечення регіональної політики є відкритість і доступність інформації, актуальність, комплексність, відповідність міжнародним стандартам.

Ресурсне забезпечення регіональної політики має бути достатнім для досягнення поставлених цілей. Досвід ЄС показує важливість акумулювання фінансових ресурсів у спеціалізованих фондах. Для проведення політики згуртування функціонують Європейський фонд регіонального розвитку, Фонд згуртування

та Європейський соціальний фонд. Регіони отримують допомогу у більшості випадків через грантові програми фондів. Ефективність і адресність надання допомоги контролюється через систему вимог до грантоотримувача: грант не має покривати всю вартість проекту, а також забезпечувати прибутковість організації, що отримала грант. Також передбачена система контролю та звітування. Відбір проектів, що фінансуються впродовж планового періоду здійснюється з урахуванням пріоритетів, якими в останні роки були розвиток транспортної інфраструктури, охорона навколишнього середовища, підтримка підприємництва, інновації та ін.

Регіональна економічна політика має бути узгодженою з секторальною – тобто такою, що спрямована на розвиток галузі, або декількох пов'язаних галузей. Наприклад, промисловою, екологічною або політикою розвитку сільського господарства. Окремі заходи та проекти мають сприяти вирішенню декількох завдань водночас, що підвищує ефективність державного управління. Прикладом може бути Європейська зелена угода як довгострокова стратегія по зменшенню викидів парникових газів в ЄС до 2050. Для уникнення негативного впливу окремих заходів на економіку регіонів та місцевостей (закриття підприємств, втрата робочих місць) в рамках механізму регіональної політики ЄС з 2021 року почав працювати новий фонд - Фонд справедливого переходу (Just Transition Fund), що дозволяє адаптуватись населенню регіонів до нової політики кліматичної нейтральності. Через отримання грантової підтримки регіони зможуть розвивати нові види діяльності: відновлювальну енергетику, екологічне відновлення, інновації, освітні послуги. Також будуть створені стимули для розвитку малого бізнесу.

В Україні фінансування інвестиційних програм і проектів передбачено з Державного фонду регіонального розвитку, що створюється у складі загального фонду державного бюджету в обсязі не менше 1 відсотка прогнозного обсягу доходів загального фонду. Процедура використання коштів відповідає

принципам реалізації регіональної політики ЄС. Так, для фінансування проекту необхідно забезпечити співфінансування з місцевого бюджету у розмірі 10% для мотивації місцевої влади та стримування патерналістських настроїв. Отримати підтримку для інвестиційних проєктів можуть всі регіони, але в більшій мірі ті, що мають показник валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу менше, ніж 75 відсотків середнього показника по Україні. Слід однак зауважити, що має місце недофінансування з Державного фонду регіонального розвитку на недотримання норми 1%, що впливає на ефективність регіональної політики.

Література:

1. Банерджи А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від злиднів. – К.: Наш формат, 2018.
2. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки // Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695
3. Кужелев М. О., Нечипоренко А. В. Фінансові інструменти стимулювання регіонального розвитку: практика використання в Україні : монографія. – Київ : «Центр учбової літератури», 2019.
4. Механізми реалізації регіональної політики: оцінка ефективності та напрями удосконалення: монографія / наук. ред. С. Л. Шульц; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2018.
5. Олійник Я.Б., Запотоцький С.П., Кононенко О.Ю. Регіональна економіка: Навчальний посібник / За ред. Я.Б.Олійника. К., 2007.

6. ПРОКОПЮК, А. Державна регіональна політика: наукові підходи та світові практики. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2015, № 6 – С. 14-18.
7. Регіональна політика Європейського Союзу: підручник / За ред. Віктора Чужикова. — К.: КНЕУ, 2016.
8. Романюк С. А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія / Національна академія державного управління при Президентові України. Київ, 2013. Регіональна політика Європейського Союзу: підручник / За ред. В. Чужикова. — К.: КНЕУ, 2016.
9. Федорів П., Назаренко Ю. Державна регіональна політика: децентралізація нерівностей. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/researches/derzhavna-regionalna-polityka-deczentralizacziya-nerivnostej/>
10. Murtin, R. & P. Sunley (1996) Slow convergence? Post-neoclassical endogenous growths theory and regional development. Working paper 44, ESRC Centre for Business Research, University of Cambridge.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1

Особливості історичного розвитку економічної географії

Основні питання:

1. Описові дослідження (XVI - XVII ст.). *О. Гумбольд.*
2. Господарсько-статистичні дослідження (XVIII - кінець XIX ст.) *Комерційна статистика Ахенваля і Зісмільха.*
3. Формування економічної географії як науки та навчальної дисципліни (кінець XIX ст. - 60-і роки XX ст.) *М. Колосовський, М. Баранський, К. Воблий, М. Паламарчук*
4. Поглиблення економіко-географічних досліджень: гуманістична географія, регіоналістика, радикальна географія (60-90-і рр. XX ст.) *У. Ізард*

Питання для дискусії:

- якими чинниками обумовлювалось виникнення нових напрямів дослідження на різних історичних етапах?
- яка роль української географії на кожному з цих етапів?

Література:

1. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії . – Київ: Вища школа, 1996 - С. 159-167, 191-200. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/human-geography-books/osnovy-teorii-suspilnoi-geografii>
2. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997 - С. 16-22.
3. Короба Н.С. Історія країнознавчих досліджень в Німеччині. Сучасний стан. – Історія країнознавчих досліджень в Німеччині. Сучасний стан / Н. С. Короба // Географія та туризм. - 2010. - Вип. 5. - С. 19-32.

4. Economic Geography: a critical introduction / by Trevor J. Barnes and Brett Christophers – London: Sage, 2018 – P. 156-180.

Семинар 2

Економіко-географічне положення (ЕГП) та методи його оцінювання

Основні питання:

1. Сутність поняття ЕГП. Його розуміння різними авторами.
2. Класифікація ЕГП (за масштабом, композиційним відношенням, спеціалізацією діяльності людини тощо)
3. Методи оцінювання вигідності ЕГП
4. Аналіз переваг ЕГП (на прикладі Українських Карпат)

Питання для дискусії:

- чому ЕГП є історичною категорією?
- як глобалізація вплинула на розуміння поняття ЕГП?

Література:

1. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії . – Київ: Вища школа, 1996 - С. 68-72. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/human-geography-books/osnovy-teorii-suspilnoi-geografii>
2. Голюков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997 - С. 16-22.
3. Шаблій О.І. Географічне і геополітичне положення Українських Карпат // Карпатський Край. – 2012. - № 1 – С. 113-122. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kkr_2012_1_15

4. Поручинський В. І., Демчук А. Вплив суспільно-географічного положення на розселення Волинської області // Міжнародний науковий журнал Науковий огляд 2015. - № 3 (13) – С. 47-54.

Семінар 3

Закони і закономірності розвитку і розміщення суспільного виробництва

Основні питання:

1. Економічні закони та їх регіональний прояв.
2. Генетичні економіко-географічні закони: територіального поділу та інтеграції праці.
3. Закономірності взаємодії природи і суспільства.
4. Закономірності розміщення виробництва.

Питання для дискусії:

- чим відрізняються закони і закономірності?
- чи завжди закони і закономірності в економічній географії працюють? Наведіть приклади просторових процесів, що розвиваються всупереч закономірностям.

Література:

1. Джаман М.О. Теорія економіки регіонів: навчальний посібник, К., 2014 – С. 229-247.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь - М.: Мысль 1983. — 86-87 с.
3. Регіональна економіка та природокористування /За ред. Голікова А.П. – К., 2009. – С. 180-188.

4. Шаблій О.І. Суспільна географія (в 2 книгах). – Книга 1. Проблеми історії, теорії та методики дослідження – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2015 . – С. 318-334
5. Мезенцев К.В., Підгрушний Г.П., Мезенцева Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. – К., 2014. – С. 8-16.

Семінар 4

Наукові теорії та концепції економічної географії

Основні питання:

1. Концепція енерговиробничих та природно-ресурсних циклів.
2. Вчення про територіально-виробничі комплекси та кластери.
3. Концепція відношень у системі «центр-периферія».
4. Теорія полюсів зростання.

Питання для дискусії:

- чому в умовах ринкової економіки ТВК втратили ефективність?
- проілюструйте взаємодії між центром і периферією на прикладі однієї з областей України (наприклад, Київської)

Література:

1. Шаблій О.І. Суспільна географія (в 2 книгах). – Книга 1 Проблеми історії, теорії та методики дослідження – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2015 . – С. 345-389

2. Сонько С.П. Сучасні методологічні новації в концепції енерговиробничих циклів // Наукові записки Вінницького державного педуніверситету. – Сер. Географія. – Вип. 7. – Вінниця, 2004. – С. 134-140.
3. Регіональна економіка та природокористування /За ред. Голікова А.П. – К., 2009. – С. 25-29.
4. Іщук С.І., Гладкий О.В. Регіональна економіка: теорії, методи, практика. – К.:Знання, 2013. – С. 25-54.
5. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии: Монография / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. И. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
6. Підгрушний Г. П. Територіальна організація суспільства: сучасні підходи до розуміння категорії та її практичне значення / Г. П. Підгрушний // Укр. геогр. журн. – 2010. – No 2. – С. 40 – 44.
7. Economic Geography: a critical introduction / by Trevor J. Barnes and Brett Christophers – London: Sage, 2018 – P. 107-128.

Семінар 5

Природно-ресурсний потенціал як чинник економічного розвитку

Основні питання:

1. Поняття про природні умови і ресурси. Класифікація природних ресурсів.
2. Оцінювання природно-ресурсного потенціалу територій: мета і методи оцінювання.

3. Поняття про матеріало- і ресурсомісткість виробництва. Приклади впливу ресурсного чинника на розміщення підприємств.
4. Поняття і принципи раціонального природокористування.

Питання для дискусії:

- як відбувається зміна впливу природних ресурсів на розміщення виробництва?
- яким є механізм впливу природних умов на розвиток і розміщення суспільного виробництва?

Література:

1. Голіков А. П. Регіональна економіка та природокористування / За ред. Голікова А.П.: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 199-208.
2. Голіков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997 - С. 51-73, 131-158
3. Джаман М.О. Теорія економіки регіонів: навчальний посібник - К., 2014 – С. 168-172.
4. Дронова О.Л., Запотоцький С.П. Сучасне природокористування: суспільно-географічний контекст. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. – С. 21-30.

Семінар 6

Розселення населення та трудові ресурси як чинник розвитку і розміщення виробництва

Основні питання:

1. Чисельність населення. Кількісні та якісні характеристики народонаселення.
2. Поняття про міграції, їх види, причини, наслідки для економічного розвитку країн.
3. Міське і сільське розселення: основні тенденції.
4. Поняття про працересурсний потенціал, його якісні і кількісні характеристики.

Питання для дискусії:

- які конкурентні переваги трудових ресурсів України?
- назвіть тенденції зміни системи розселення України. Які з них є позитивними, а які негативними?

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 88-166
2. Джаман М.О. Теорія економіки регіонів: навчальний посібник - К., 2014 – С. 172-184.
3. Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П.Управління трудовим потенціалом - Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. – 403 с.
4. Міграція як чинник розвитку в Україні. – К., 2016. - Режим доступу:

http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chy_nnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf. - С.29-38.

5. Зміна характеру праці. Звіт Світового банку про світовий розвиток 2019 р. – Режим доступу: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2019>

Семинар 7

Вплив глобалізації на розвиток і розміщення виробництва

Основні питання:

1. Суть глобалізації. Історія розвитку глобалізаційних процесів.
2. Позитивні і негативні ефекти глобалізації.
3. Вплив ТНК на розвиток світової та національних економік.
4. Глобалізація та рівень економічного розвитку країни: приклади окремих країн світу

Питання для дискусії:

- від чого залежить вплив глобалізаційних процесів на місцеву економіку? Наведіть приклади.
- як пандемія COVID-19 вплинула на глобальну економіку?

Література:

1. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. — К.: Знання 2011 – С. 84-97, 581-592.
2. Сіденко В.Р. Відкрита економіка / Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34384

3. Кіптенко В.К. Типологія країн світу за рівнем глобалізації / В. К. Кіптенко // Географія та туризм - 2010. - Вип. 6. - С. 33-38. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2010_6_5
4. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 292-294.

Семинар 8

Географія гірничодобувної промисловості

Основні питання:

1. Значення гірничодобувної промисловості. Класифікація корисних копалин.
2. Основні методи видобування корисних копалин: відкритий, шахтний, буріння.
3. Чинники і принципи розміщення гірничодобувних підприємств.
4. Екологічні наслідки роботи видобувних підприємств. Поводження з відходами видобувної промисловості.

Питання для дискусії:

- які соціально-економічні проблеми виникають в районах видобутку корисних копалин? Наведіть приклади.
- Якими видами корисних копалин Україна забезпечена недостатньо? Які можуть бути механізми вирішення цієї проблеми

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 181-183
2. Голиков А. П. Регіональна економіка та природокористування / За ред. Голикова А.П.: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 253-255, 325-331.
3. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон: Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
4. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К.: Знання 2011 – С. 114-122.

Семинар 9

Географія металургії

Основні питання:

1. Значення металургії в промисловості. Види металургійних підприємств.
2. Основні методи виплавки кольорових і чорних металів.
3. Чинники і принципи розміщення металургійних підприємств.
4. Характеристика одного з металургійних районів світу або України (на вибір).

Питання для дискусії:

- які чинники конкурентоспроможності металургійних підприємств?
- які галузі металургії отримали найбільший розвиток в Україні?

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 186-189.
2. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон: Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
3. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. — К.: Знання 2011 – С. 232-243.
4. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018 – С. 174-204.
5. Іщук С.І., Гладкий О.В. Техніко-економічні основи промислового виробництва: навч. посіб./ С.І.Іщук, О.В.Гладкий.– К.:Академія, 2011. – С. 35-63

Семінар 10

Географія електроенергетики

Основні питання:

1. Значення електроенергетики в економіці. Види електричних станцій.

2. Теплові електростанції: сировина, технологія виробництва енергії, особливості розміщення.
3. Атомні електростанції: сировина, технологія виробництва енергії, особливості розміщення.
4. Тенденції і перспективи розвитку відновлювальної енергетики.

Питання для дискусії:

- які переваги і недоліки «зеленого тарифу»?
- яким є внесок електроенергетики у загострення проблеми зміни клімату?

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 186-189.
2. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон: Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
3. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К.: Знання 2011 – С. 232-243.
4. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018 – С. 174-204.
5. Іщук С.І., Гладкий О.В. Техніко-економічні основи промислового виробництва: навч. посіб. / С.І.Іщук, О.В.Гладкий. – К.:Академія, 2011. – С. 35-63.

Семинар 11

Географія машинобудування

Основні питання:

1. Значення машинобудування в економіці. Галузева структура машинобудування.
2. Характеристика технологій машинобудування (лиття, оброблення металів тиском, зварювання, новітні технології машинобудування).
3. Чинники розміщення машинобудівних підприємств.
4. Характеристика одного з машинобудівних підприємств (на вибір).

Питання для дискусії:

- які галузі машинобудування є найбільш наукомісткими?
- як впливає робота машинобудівних підприємств на стан навколишнього середовища?
- чому для машинобудування важливою формою організації виробництва є кооперування?

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 189-190.
2. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон : Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
3. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б.

- Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова.
— К.: Знання 2011 – С. 244-253.
4. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018 – С. 205-243.
 5. Іщук С.І., Гладкий О.В. Техніко-економічні основи промислового виробництва: навч. посіб./ С.І.Іщук, О.В.Гладкий.– К.:Академія, 2011. – С. 69-105.

Семінар 12

Географія рослинництва

Основні питання:

1. Значення рослинництва для сільського господарства. Галузева структура та передумови розвитку.
2. Основні види сільськогосподарських культур (зернові, технічні, плодоовочеві, кормові та ін.) та географічні особливості їх вирощування.
3. Чинники розміщення підприємств.
4. Характеристика розвитку однієї з галузей рослинництва (на вибір).

Питання для дискусії:

- що таке сівозміна і як вона впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва?
- які напрями переробки рослинницької сировини?
- які новітні технології використовуються при вирощуванні сільськогосподарських культур?

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 194-197.
2. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон : Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
3. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. – К.: Знання 2011 – С. 305-314.
4. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018 – С. 46-67.

Семинар 13

Географія тваринництва

Основні питання:

1. Значення тваринництва для сільського господарства. Галузева структура та передумови розвитку.
2. Основні підгалузі тваринництва (скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство) та географічні особливості їх розвитку.
3. Чинники розміщення підприємств.
4. Характеристика розміщення однієї з галузей тваринництва (на вибір).

Питання для дискусії:

- в чому полягає вплив тваринництва на навколишнє середовище?
- які галузі промисловості розвиваються на сировинній базі тваринництва?

Література:

1. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – С. 197-199.
2. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон : Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
3. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. — К.: Знання 2011 – С. 315-320.
4. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018 – С. 68-78.

Семінар 14

Географія транспорту

Основні питання:

1. Роль транспорту в економіці. Методи оцінки ефективності роботи транспортної системи регіону.
2. Чинники розвитку і розміщення транспорту.
3. Характеристика особливостей розвитку і розміщення основних видів транспорту (залізничного,

автомобільного, водного, повітряного, трубопровідного).

4. Особливості розміщення транспорту: транспортні центри і вузли, транспортні коридори.

Питання для дискусії:

- Що таке вантажооборот і пасажирооборот? Що відображають ці показники?
- Як впливає розвиток транспорту на навколишнє середовище?

Література:

1. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. Рекомендовано МОН / Я.Б. Олійника та ін., за ред. Я.Б. Олійника, І.Г. Смирнова. — К.: Знання 2011. — С. 323-380.
2. Географія транспорту: навч. посіб. / В.І. Дорошенко, К.Д. Діденко; КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2010 — С. 13-20, 37-49, 79-148.
3. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. — К.: Либідь, 1997. — С. 199-206.
4. Регіональна економіка. Підручник // За ред. проф. Качана Є.П. — Тернопіль, 2008. - С. 466-486.

Семінар 15

Механізми регіональної економічної політики

Основні питання:

1. Державна стратегія регіонального розвитку України – механізм розроблення та аналіз документу

2. Стратегії розвитку регіонів України - механізм розроблення та аналіз однієї зі стратегій
3. Механізм фінансування проектів регіонального розвитку в Україні.
4. Індустріальні парки як механізм регіональної інвестиційної політики

Питання для дискусії:

- розвиток яких територій має підтримувати держава: високорозвинених з метою отримання вищих прибутків чи депресивних для відновлення інфраструктури і соціального розвитку?

Література:

1. Берданова О., Вакуленко В. Стратегічне планування місцевого розвитку: практичний посібник. - К. : ТОВ «Софія-А». – 2012. – 88 с.
2. Закон України «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015 № 156-VIII.
3. Державна стратегія регіонального розвитку до 2027 р., затверджена Постановою КМ у 2020 р. № 695.
4. Порядок розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених Стратегії і плану заходів, затверджено Постановою КМУ у 2015 р.
5. Порядок розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів, затверджено Постановою КМУ у 2015 р.
6. Офіційний сайт Міністерства розвитку громад та територій України:

<http://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/regional-dev/derzhavna-rehional-na-polityka/>

7. Закон України «Про індустриальні парки». від 21.06.2012 р. № № 5018-VI.

ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ТА ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ НА ІСПИТ

Тестова робота 1

1. Які спільні риси мають *економічна географія* та *регіональна економіка*?:

- а\ мета дослідження;
- б\ предмет дослідження;
- в\ об'єкт дослідження;
- г\ спільних рис немає.

2. Які існують типи інтеграції наук?

- а\ за методами дослідження;
- б\ за предметом дослідження;
- в\ за об'єктом дослідження;
- г\ за вченими, що проводять дослідження.

3. Балансові методи в економічній географії використовуються для:

- а\ аналізу ресурсного забезпечення регіонів;
- б\ вивчення галузевої структури регіону;
- в\ аналізу напрямів і обсягів використання ресурсів;
- г\ оцінки ефективності функціонування галузей і підприємств регіону.

4. Оберіть з переліку елементи основних засобів виробництва.

- а\ транспортні засоби;
- б\ персонал підприємства;
- в\ будівлі;
- г\ транспортні магістралі;
- д\ обладнання.

5. Оберіть сферу діяльності, в якій в Україні створюється найбільша частка валової доданої вартості:

- а\ сільське, лісове, рибне господарство;
- б\ промисловість;
- в\ сфера послуг.

6. Які науковці розробляли теорію територіальної структури регіону?

- а\ В.Леонтъев;
- б\ Й.Шумпетер;
- в\ М. Баранський;
- г\ Г.Лаппо.

7. Процентне співвідношення чистого прибутку підприємств території та суми його видатків, це:

- а\ рентабельність підприємства;
- б\ ліквідність підприємства;
- в\ конкурентоспроможність підприємства.

8. Які є підходи до оцінки природних ресурсів? Розкрийте їх суть.

Тестова робота 2

1. Виділіть галузі промисловості, що відносяться до галузей групи «А»:

- а\ електроенергетика;
- б\ легка промисловість;
- в\ хімічна промисловість;
- г\ фармацевтична промисловість;
- д\ сільськогосподарське машинобудування.

2. Оберіть фактори розміщення промисловості за А.Вебером:

- а\ сировинний;
- б\ трудовий;
- в\ агломераційний;
- г\ споживчий;
- д\ транспортний.

3. Оберіть характерні риси гнучкої спеціалізації як моделі розвитку промисловості:

- а\ високий рівень концентрації виробництва;
- б\ виробництво стандартизованої продукції;
- в\ виробництво точно-в-час;
- г\ значна роль малих підприємств у виробничому процесі;
- д\ забезпечення економії на масштабах виробництва.

4. Який технологічний уклад отримав назву *Індустріалізм* (масове і серійне виробництво)?

- а\ другий;
- б\ третій;
- в\ четвертий;
- г\ п'ятий.

5. Оберіть правильні твердження щодо особливостей сільського господарства як виду економічної діяльності:

- а\ головним засобом виробництва є земля на відміну від інших видів діяльності;
- б\ транспортні витрати у аграрному виробництві є незначними;
- в\ закони природи суттєво впливають на виробничий процес;
- г\ аграрне виробництво є ризикованим видом діяльності.

6. Яким чином проявляється деіндустріалізація в Україні?

- а\ відбувається зменшення частки промисловості в цілому в економіці;
- б\ відбувається зменшення частки обробної промисловості в загальних показниках промислового розвитку;
- в\ відбувається зменшення частки добувної промисловості в загальних показниках промислового розвитку;
- г\ зменшується частка окремих галузей;

7. Сукупність аргументів щодо вибору місця розташування підприємств, а також формування територіальних утворень (центрів, пунктів, агломерацій тощо), це:

- а\ чинники розміщення підприємств;
- б\ принципи розміщення підприємств;

в\ закономірності розміщення підприємств.

8. Перелічіть підгалузі тваринництва.

Тестова робота 3

1. Які характеристики мають центри обслуговування найвищого рангу?

- а\ мають найменші зони обслуговування;
- б\ надають епізодичні послуги;
- в\ надають повсякденні послуги;
- г\ надають широкий набір послуг.

2. Оберіть з переліку чинники розміщення підприємств роздрібною торгівлі та харчування:

- а\ природно-географічні;
- б\ соціально-демографічні;
- в\ соціально-економічні;
- г\ сировинні.

3. Що таке ядро економічного району?

- а\ найбільше у районі місто, що розвивається більш динамічно, у якому в більшій мірі виражені ознаки району;
- б\ найбільша агломерація району;
- в\ територіально-виробничий комплекс, що сформувався на базі мінеральних ресурсів території.
- г\ адміністративно-територіальна одиниця в районі, що має найвищі темпи розвитку.

4. Оберіть з переліку суб'єкти регіональної політики:

- а\ депресивні регіони;
- б\ обласні державні адміністрації;
- в\ області;
- г\ міста;
- д\ райони;
- д\ міські ради.

5. Як визначається обсяг коштів, що акумулюються в Державному фонді регіонального розвитку?

а\ весь обсяг податку на прибуток підприємств;

б\ частина податку на прибуток підприємств;

в\ залежно від можливостей фінансування на запланований бюджетний рік;

г\ фіксований відсоток від загальних доходів Державного бюджету України.

6. Оберіть послуги, для яких характерна невисока інтенсивність використання знань:

а\ транспорт;

б\ державне управління;

в\ охорона здоров'я;

г\ готельно-ресторанний бізнес;

д\ фінансове посередництво.

7. У чому полягає сутність закону Енгеля?

а\ залежності рівня доходів населення і структури його витрат;

б\ залежності рівня доходів населення і структури його потреб;

в\ розміщенні підприємств обслуговування населення у населених пунктах певного рангу;

г\ залежності величини центру обслуговування населення та величини зони обслуговування.

8. На розміщення яких видів послуг суттєво впливають природні умови?

Перелік питань на іспит:

1. Балансові методи в економічній географії. Схема міжгалузевого балансу.
2. Види та рівні економіко-географічного положення.
3. Вчення про територіально-виробничі комплекси та кластери.
4. Географія деревообробної промисловості.
5. Географія рослинництва.
6. Географія тваринництва.
7. Географія електроенергетики.
8. Географія харчової промисловості.
9. Географія хімічної промисловості.
10. Географія чорної металургії.
11. Екологічний чинник розміщення виробництва.
12. Загальносвітові тенденції розвитку сільського господарства.
13. Загальносвітові тенденції розвитку транспортної системи.
14. Закони і закономірності в економічній географії.
15. Ідеї постструктуралізму в сучасній економічній географії.
16. Інструменти і механізми регіональної політики ЄС.
17. Інструменти та механізми регіональної політики України.
18. Кількісні і якісні характеристики наукового потенціалу регіону.
19. Класифікація природних ресурсів за різними ознаками.
20. Класичні моделі розміщення виробництва спільні риси та значення для економічної географії.
21. Концепція опорного каркасу території.
22. Мета і завдання економічної географії. Теоретичне та практичне значення науки.
23. Методи обґрунтування місць розташування підприємств.
24. Методи оцінювання ефективності економічної діяльності в регіоні.

25. Міграції населення в сучасному світі як чинник економічного розвитку країн і регіонів.
26. Місце економічної географії в системі наук.
27. Місце і роль інноваційної діяльності в економіці світу і України.
28. Модель просторового розвитку «центр-периферія».
29. Народонаселення і його роль у розвитку і територіальній організації економічної діяльності.
30. Об'єкт і предмет економічної географії.
31. Основні економічні та соціальні функції території.
32. Основні положення радикальної географії.
33. Особливості формування і розвитку транспортної системи України.
34. Оцінка вигідності економіко-географічного положення.
35. Підприємства та їх функції у регіональному розвитку.
36. Підходи до оцінки природно-ресурсного потенціалу території.
37. Поняття і принципи раціонального природокористування.
38. Поняття працересурсного потенціалу території.
39. Поняття про кластер та його структуру. Відмінність кластеру від промислового комплексу.
40. Поняття про наукомісткі галузі та особливості їх розміщення.
41. Поняття про ринок праці.
42. Поняття про структуру господарства та її види.
43. Приклади розвитку промислових кластерів в світі.
44. Промисловість як галузь економіки: структура, значення, чинники розміщення.
45. Розподіл зайнятих за секторами економіки, галузями, регіонами України.
46. Роль транспорту в економіці. Критерії і показники оцінки ефективності
47. Секторальна та галузева структура економіки України.
48. Система методів дослідження економічної географії.

49. Система показників економічного розвитку території.
50. Сільське господарство як галузь економіки: структура, значення, чинники розміщення.
51. Спеціалізація регіону та методи її визначення.
52. Сутність поняття «економіко-географічне положення».
53. Сутність понять «територія», «район», «регіон».
54. Сутність регіональної економічної політики.
55. Сучасні теорії розвитку і розміщення промисловості.
56. Сфера послуг в економіці: значення та галузева структура.
57. Територіальна структура: сутність, елементи територіальної структури.
58. Чинники розвитку і розміщення виробництва та їх класифікація.
59. Чинники розвитку і розміщення сфери послуг.
60. Чинники розвитку і розміщення транспорту.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗМІЩЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ ВИДУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (ЗА ВИБОРОМ)

Завдання: Проаналізувати обраний вид економічної діяльності з точки зору особливостей його технологічного процесу та основних вимог до розміщення підприємств.

Хід виконання: 1) обрати вид економічної діяльності із запропонованого списку; 2) оцінити на основі літературних джерел рівень матеріало-, енерго-, паливо-, водо-, наукомісткості виробництва, особливості впливу трудового чинника; 3) виявити особливості взаємовпливу підприємств з основними компонентами навколишнього природного середовища, негативні екологічні наслідки від функціонування підприємств даного виду економічної діяльності; 4) навести приклади розміщення підприємств даного виду діяльності (в Україні або світі); 5) оформити і здати виконане завдання.

Вимоги до оформлення: завдання для самостійної роботи має бути виконане у редакторі MS Word (або іншому текстовому редакторі, в тому числі відкритого доступу). В роботі необхідно виділити пункти: 1) загальна характеристика виду економічної діяльності, види сировини, готової продукції; 2) основні чинники розміщення підприємств (сировинний, паливний, енергетичний, водний, трудовий, екологічний, науково-технічний, транспортний та інші), з зазначенням особливостей впливу на даний вид економічної діяльності; 3) приклади розміщення підприємств (2-3), виявлення основних чинників їх розміщення; 4) висновок. Загальний обсяг роботи має бути від 5 до 10 сторінок тексту (шрифт Times New Roman, 14 розмір, міжрядковий інтервал 1,5; всі поля 2 см).

Види економічної діяльності для виконання завдання:

1. Розведення свійської птиці (птахівництва)
2. Добування кам'яного вугілля
3. Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів
4. Перероблення та консервування фруктів і овочів
5. Виробництво виноградних вин
6. Ткацьке виробництво
7. Виробництво одягу
8. Лісопильне та стругальне виробництво
9. Виробництво паперової маси, паперу та картону
10. Виробництво добрив і азотних сполук
11. Виробництво штучних і синтетичних волокон
12. Виробництво штучних і синтетичних волокон
13. Виробництво цегли, черепиці та інших будівельних виробів із випаленої глини
14. Виробництво чавуну, сталі та феросплавів
15. Виробництво зброї та боєприпасів
16. Виробництво побутових приладів
17. Виробництво автотранспортних засобів
18. Будування суден і човнів
19. Виробництво залізничних локомотивів і рухомого складу
20. Виробництво меблів

Література:

1. Іщук С.І., Гладкий О.В. Географія промислових комплексів. – К.: Знання, 2011.- 375 с.
2. Техноекологія: підручник / М. С. Мальований, В. М. Боголюбов, Т. П. Шаніна ; за ред. М. С. Мальованого; Нац. ун-т "Львівська політехніка". – Херсон : Олді-Плюс, 2014. – 616 с.
3. Барановський М.О. Економічна і соціальна географія України: реальний сектор економіки – Ніжин, 2018 – 376 с.

4. Іщук С.І., Гладкий О.В. Техніко-економічні основи промислового виробництва: навч. посіб./ С.І.Іщук, О.В.Гладкий.– К.:Академія, 2011. – 296 с.
5. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. / За ред. Я. Б. Олійника, І. Г. Смирнова - К. : Знання, 2011. – 638 с.
6. Класифікатор видів економічної діяльності. – Режим доступу: http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Олійник Я.Б. Економічна та соціальна географія: сучасний світ і перспективи розвитку / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Обрії, 2009 – 66 с.

2. Географія світового господарства (з основами економіки): навч. посіб. / За ред. Я. Б. Олійника, І. Г. Смирнова - К. : Знання, 2011. – 638 с.

3. Іщук С.І. Гладкий О.В. Соціальна та економічна географія. Теорія і методологія: навчальний посібник. – К.: Знання, 2015. – 335 с.

4. Reshaping Economic Geography. World development report 2009 / The World Bank – Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/730971468139804495/pdf/437380REVISED01BLIC1097808213760720.pdf>

5. The Oxford Handbook of Economic Geography / Edited by Gordon L. Clark, Maryann P. Feldman, and Meric S. Gertler. – N.Y.: Oxford University Press Inc., 2018 – 742 p.

6. Economic Geography: a critical introduction / by Trevor J. Barnes and Brett Christophers – London: Sage, 2018 – 325 p.

7. Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ.; Передмова та розділ “Україна” О. І. Шаблія.–К.: Либідь, 2004.–740 с.

Додаткова:

1. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003.– 444 с.

2. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. Підручник. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

3. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001.–560 с.
4. Алаєв Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
5. Географія транспорту: навч. посіб. / В. І. Дорошенко, К. Д. Діденко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К. : Київський університет, 2010. - 183 с.
6. Іщук С.І., Гладкий О.В. Географія промислових комплексів. – К.: Знання, 2011.- 375 с.
7. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Провотар Н.І. Географія агропромислових комплексів. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
8. География сферы обслуживания: Учеб. пособие / Юрковский В.М. – К.: УМК ВО, 1989. – 82 с.
9. Макроекономічне районування України: історичні витоки, сучасність та перспективи: Монографія / Нац. акад. наук України, Ін-т регіон. дослідж; - Л.:, 2011. - 268 с.
10. Мезенцев К.В., Підгрушний Г.П., Мезенцева Н.І. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація. – К., 2014. – 132 с.
11. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики: навч. посіб. для студентів геогр. та екон. спец. ВНЗ / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. - Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. - 370 с.
12. Романюк С.А. Розвиток регіонів у відкритій економіці: теорія, політика, практика: монографія - К. : НАДУ, 2013. - 404 с.
13. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – К.: Видавничий дім «Академія», 1999. – 240 с.
14. Топчієв О.Г. Теоретичні основи регіональної економіки. – К.: Видавництво УАДУ, 1997 – 377 с.

КОНОНЕНКО Олена Юріївна

ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 11.02.2022.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура: Calibri

Умовн. друк. арк.: 8,19. Обл.-вид. арк.: 5,67

Наклад 100 прим. Замовлення №П-2022-11

Віддруковано з оригінал макету замовника.

Видавець і виготовлювач ФО-П Кравченко Я.О.

Свідоцтво №ДК6078 від 13.03.2018 р.

02100, м. Київ, вул. Будівельників, буд. 32/2

e-mail: 5619531@ukr.net

www.metodichka.in.ua